

Király Sándor

**Az ún. „kettős társadalom” koncepciójának helye és szerepe
Erdei Ferenc életművében.**

Egy nagy hatású társadalomkép gyökerei

I. Erdi Ferenc társadalomszemléletének kialakulása. A társadalom jelentősége Erdi életművében.

Erdi Ferenc, tudós, író, szociográfus, politikus és politikai gondolkodó egyedülállóan gazdag életművében kiemelkedő szerepet játszottak azok a gondolatok, melyeket kora társadalmáról, illetve a magyar társadalomfejlődésről megfogalmazott. A paraszti származását büszkén vállaló Erdi kora ifjúságától fogva nagy fogékonyságot mutatott a magyar társadalomban mutatkozó belső problémák iránt. A számára világosan megmutató aránytalanságok és eltulodások vizsgálata volt az, ami elindította őt az értelmiségi pályán.

Szellemi gyökerei elsősorban Hajnal Istvánra vezethetők vissza, de fontos szerepet játszott tudományos gondolkodásának kiérlelődésében többek között a népi írókra nagy hatást gyakorló román szociológus, Dimitrie Gusti; a társadalmi tények és társadalmi kényszerek fogalmát a kollektív lélekből levezető párizsi professzor, Émile Durkheim; illetve a sajátos jogelméletet képviselő szegedi egyetemi tanára, Horváth Barna is.

Erdeit főként az a Durkheim nevéhez köthető, valósághoz forduló, a társadalmi realitásokból kiinduló, tényekre koncentráló szociológia érintette meg, mely akkor nagyon modernnek számított Európában.¹ Ugyancsak tetten érhető Erdi

¹ Durkheim az egész magyar szociológia fejlődésére nagy hatást gyakorolt. Jászi Oszkárt valósággal sokkolta, amikor személyesen is találkozott Durkheimmel és az általa képviselt modern francia szociológiával. – Lásd: Nagy J. Endre: A Durkheim-sokk. Jászi találkozása az új szociológiával. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest–Szombathely, 1993. 89–101. Durkheim szociológiájához lásd: DURKHEIM, Emile: *Les règles de la méthode sociologique*. Paris, 1895. (Megjelent magyarul: Uő: *A társadalmi tények magyarázatához*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1978.) valamint: DURKHEIM, Emile: *Le suicide*. Étude de Sociologie. Paris, 1897. (Magyarul: Uő: *Az öngyilkosság*. Szociológiai tanulmány. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982.)

szociografikus munkáiban annak a Dimitrie Gustinak a hatása is, aki falukutatásai során szintén a konkrét közösségi élet vizsgálatát, a realista, valóságghú megfigyelést, és a tények módszeres feltárását helyezte monografikus szociológiája középpontjába.² Amellett, hogy Durkheim Gustira is közvetlenül hatott, fontos előzménye Gusti szociológiájának Wundt pszichológiai irányzata, mely egyértelműen az akaratot helyezte a középpontba.³ Gustinál az akarat már társadalomszervező erőként jelenik meg, s tagadhatatlan, hogy Erdei legtöbb munkáján is érezhető egyfajta, főként a parasztságért érzett aggodalomból származtatható voluntarizmus.

Az Erdei szellemi fejlődésében ugyancsak nagy szerepet játszó Horváth Barna a szegedi Ferenc József Tudományegyetem jogi karán tanított, ahol 1929 szeptemberében Erdei Ferenc is megkezdte egyetemi tanulmányait. Horváth előadásairól részletes jegyzeteket készített, s főként az fogta meg Horváth jogfelfogásában, hogy az egy igen tágra felfogott jogszociológiát képviselt, melyben különös hangsúlyt fektetett a jog történelmi tanulmányozására. „*A jogszociológia Horváthnál a jog történeti valóságainak, kauzális összefüggéseinek a vizsgálata – ez alkalmazott szociológia [...]*” – írta Erdei egyik fennmaradt kéziratos jegyzetében.⁴ Horváth felfogásában különösen nagy hangsúly helyeződött a tényekre és az értékekre, melyek sajátos összefüggésében értelmezte az egész társadalmat: „*A társadalom nem merő természet és nem pusztán tény, hanem tényeknek és velük kapcsolatban gondolt értékszempontoknak eszmei kombinációja.*”⁵

² Annak ellenére kimutatható Erdei munkásságában Gusti hatása, hogy Erdei nem tartozott azok közé a népi írók közé, akik személyesen is kapcsolatba kerültek a neves román tudóssal.

³ Gustira szintén nagy hatást gyakorolt a Durkheim nevéhez kötődő szociológiai irányzat. 1908-ban Gusti csak azért utazott Párizsba, hogy Émile Durkheim szociológiáját tanulmányozza. Lásd: GUSTI, Dimitrie: *A szociológiai monográfia*. Kriterion Kiadó, Budapest, 1976. 317. Emellett Gusti Wundt tanítvány volt, s a társadalomban megfigyelhető „megnyilvánulásokat” a „keretek” és az „akarat” összességéként értelmezte. Véleménye szerint az azonos keretek között tapasztalható eltérő megnyilvánulások belső okra, az akarat különböző formáira vezethetők vissza: „*A társadalmi realitás nem lebeg a levegőben, hanem bizonyos társadalmi egységek párhuzamos megnyilvánulásainak bonyolult rendszerét jelenti, amelyet a természeti és társadalmi keretek föltételeznek, és amelyet a társadalmi akarat indokol.*” GUSTI, Dimitrie: *A szociológiai monográfia*. Kriterion Kiadó, Budapest, 1976. 86.

⁴ Erdei Ferenc kéziratos hagyatéka. Egyetemi évek. Majláth Jolán tulajdona. S 155/8. Idézi: Huszár Tibor: Tudós és politikus Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok. In: HUSZÁR Tibor: *Történelem és szociológia*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979. [Továbbiakban: HUSZÁR 1979.]

⁵ HORVÁTH Barna: *A szociológia elemei*. Szeged, 1938. 11. Horváth Barna elméletén jól érezhető Heinrich Rickert hatása, akinek az értékvonatkoztató módszerét fejlesztette tovább. Helyesen állapította meg Nagy J. Endre, hogy „[...] Horváth Barna azt a Rickert által értékvonatkoztatásnak nevezett műveletet, amellyel az előtte fekvő kaotikus valóságból a kutató konstruálja a maga számára a »kultúrtudomány« tárgyát, általánosítja, tudományos tevékenységből általános emberi-társadalmi tevékenységgé minősíti át, s ugyanakkor e művelet fordítottját, azaz a «tényvonatkoztatást» is

A legnagyobb hatást Erdeire azonban egyértelműen Hajnal István tette. Erdei Hajnal munkásságát sok szempontból példának, történetfelfogását és szociológiai módszereit pedig követendőnek ítélte.⁶

Huszár Tibor szerint például az Erdei gondolkodásában 1941–42-ben bekövetkezett fordulat, mely a paraszttársadalom vizsgálata mellett a magyar társadalom egészét átfogó szemlélet előretörésében jelentkezett, nagyban betudható Hajnal István műveinek az Erdeire gyakorolt hatásával: „1941-42-től új szakasz kezdődött Erdei Ferenc tudományos pályáján. Szerepet játszott ebben a Hajnal István történeti-szociológiai írásaival való megismerkedés. Különösen nagyra értékelte Erdei Hajnalnak az írástudás, az intellektualizmus, a tárgyi szakszerűség történetével kapcsolatos felfogását, melyet az értelmiségi funkciók jellemzése során hasznosított.”⁷

A történelem és a szociológia viszonyát vizsgálva Erdei Ferenc Hajnal nyomdokain haladva határozta meg társadalomtudományos gondolkodásának alaptételeit.⁸ A nagy elődnek tekintett Hajnal munkáiról Erdei elismerően beszélt, hiszen, – mint azt a Társadalomtudomány hasábjain megjelent tanulmányában kifejtette – azokban „társadalmias történelemszemlélet, illetőleg történeties társadalomszemlélet, s ennek megfelelően sajátos módon szociológus történész, illetőleg történész szociológus elme jelentkezik a maga mindenképpen figyelemreméltó eredményeivel.”⁹

Erdei azért is nagyra becsülte Hajnalt, mert az a szociológiát a történelem szolgálatába állítva igyekezett minél pontosabb képet alkotni a társadalomról, illetve annak fejlődéséről, a „társadalmasodás” folyamatáról.¹⁰ Erdei Hajnalhoz hasonlóan történeti folyamatnak tekintette a társadalomalakulást, melynek nem az

hozzákapcsolja.” Nagy J. Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest-Szombathely, 1993. 123.

⁶ Lackó Miklós a két világháború közötti időszak hazai társadalomtudományos fejlődéséről szólva elismerően beszélt Erdeiről, akinek kiindulási pontját Hajnal István munkássága jelentette: „Erdeire később nagy hatást gyakorolt Hajnal István történeti-szociológiai munkássága is; felfedezte a rokonságot Hajnalnak a társadalmi-történeti jelenségek és struktúrák tipizálására és összehasonlítására irányuló tudományos törekvései, valamint saját önálló módszertani tapogatózásai között. Így, ilyen alapon [...] vált ez a szociográfia, legalábbis legjobb műveiben [...] modern, európai színvonalú empirikus szociológiává [...]” Lackó Miklós: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: LACKÓ Miklós: *Szerep és mű*. Kultúrtörténeti tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981. 339-340.

⁷ Huszár Tibor: Az értelmiségszociológia és -szociográfia hazai történetéhez. In: *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900-1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1981. 46.

⁸ Erdei Ferenc Hajnal István műveinek a hatására ismerkedett meg olyan neves szociológusok munkásságával, mint Durkheim, Freyer, Tönnies, Worms, Max Weber, vagy akár Comte.

⁹ ERDEI Ferenc: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány* 1942/4-5. 464-465. Valamint: UŐ: *Történelem és társadalomkutatás*. Szerk. KULCSÁR Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984., 12-13.

¹⁰ „Hajnal tehát lerántja a szociológiát a konkrét történet világába, s ezzel saját anyagához, a társadalom valóságához kényszeríti vissza.” – írja Erdei. UŐ: *Történelem és szociológia* i. m., 467., illetve UŐ: *Történelem és társadalomkutatás* i. m., 15.

okait, hanem az előzményeit kell felkutatni. Hajnal István történelem- és társadalomszemléletét követve tekintette Erdei Ferenc a társadalmat szabályos struktúrába szerveződött szerkezetnek is: „*Tehát a társadalom: struktúra, nem az együttesen folyó élet, nem az együttélő emberek közössége, hanem az együttélésben objektiválódó szerkezet.*”¹¹

Hajnal hatása Erdei társadalom-felfogására még erőteljesebben tetten érhető a két háború közötti magyar társadalomról szóló nevezetes Erdei-írásban: „*A társadalom nem tömeg, nem elfolyó közösség, hanem állandó szerveződés, amely a történeti előrehaladásban folyamatosan rakódik le, s a lerakódásból vázák, keretek, intézmények, formák épülnek ki: a társadalomstruktúra.*”¹²

Erdei Ferencnek a magyar társadalomról szóló munkáiban nagyon világosan megmutatkozott az a társadalom-felfogás, amely egyértelműen Hajnal Istvánhoz köthető. Maga a „kettős társadalom” koncepció is egy olyan formációelméletnek tekinthető, amely a társadalom szerkezeti felépítését, strukturális tagoltságát tekintette elsődlegesnek. Mint látni fogjuk, Erdei tudományos pályáján végig vonult a szándék a jelen társadalmi struktúra, a fennálló társadalmi felépítmény bemutatására, valamint az előzményként szolgáló történeti fejlődés menet megértésére.

Első tudományos igénnyel megírt munkájában Királyhegyes művelődési, gazdasági és társadalmi viszonyait vizsgálta.¹³ Az ekkor még alig 21 éves Erdei társadalmi érdeklődését tehát először egy Makóhoz közel eső, Csanád megyei nagyközség keltette fel.¹⁴ Erdeinek már ebben a korai munkájában feltűnik a parasztság sorsa iránt érzett feltétlen elkötelezettség, s már ekkor a paraszti kultúra válságjelenségeit tárgyalta.¹⁵ Ezt követően még inkább megmutatkozott a társadalom, azon belül is főként a szűkebb környezet, az őt közvetlenül körülvevő helyi társadalom iránti fogékonyság. Már 1932-ben megjelent *A makói tanyarendszer*, majd két évvel később *A makói parasztság társadalomrajza* című munkája.¹⁶

¹¹ ERDEI Ferenc: *Történelem és szociológia i. m.*, 471., ill. UŐ: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 19.

¹² ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között. (II.) Valóság* 1976/5. 53.

¹³ A *Királyhegyes művelődési-gazdasági és társadalmi rajza* címet viselő munka 1930-ban jelent meg a Vámbéry Rusztem szerkesztette *Századunkban*, és már akkor felhívta a szakmai közvélemény figyelmét a szárnyait még csak próbálgató Erdei Ferencre.

¹⁴ Erdei Ferenc Makón született 1910 karácsonyán.

¹⁵ Huszár Tibor állapította meg erről a korai kísérletről: „*Erdei első falurajza sajátos hangvételű, ellentmondásos alkotás: világnézeti evolúciójának fontos dokumentumaként romantikus elemeket őriz, s ugyanakkor az azokon való túllépés szándékát is dokumentálja. A civilizatorikus vívmányok igénylése is kiolvasható a tanulmányból, minthogy a kialakuló népi irány romantikus vonulatának hatása is bizonyítható.*” HUSZÁR 1979. 279.

¹⁶ 1932-től Erdei kötelező katonai szolgálatot teljesített, amihez egyik legkellemetlenebb, mégis a későbbi gondolkodását leginkább meghatározó élménye köthető. Felbontott levelei alapján izgatás vádjával két hónapi katonai fogházra ítélte a hadbíróóság, amit 1933 májusában és júniusában töltött le a Markó utcában. Az előkerült, börtönben írt jegyzeteiből kiderül, hogy a börtönélmények

Erdei ezekben az írásaiban arról a társadalomról írt, amelybe beleszületett, s amellyel a mindennapokban is folyamatos érintkezésben volt. Saját maga is végzett termelőmunkát (főként hagymatermesztéssel foglalkozott), s nem szakadt el tőle egész életében, lényének szerves része maradt.¹⁷ Erdei és környezete egyaránt fontos szerepet tulajdonított később ezeknek a nagyon eleven paraszti gyökereknek a kiszolgáltatott rétegek sorsára érzékeny társadalomtudóssá válás folyamatában.¹⁸

Különösen *A makói parasztság társadalomrajza* tekinthető kimerült műnek, amelyben Makó mint „*parasztváros*” a nyugat-európai várostípusoktól nagy mértékben különböző, sajátosan magyar képződményként jelenik meg. Erdei nagy hangsúlyt tesz ebben a munkában is a paraszti közösségek felbomlásának a folyamatára, melyet visszafordíthatatlannak ítélt.¹⁹ Fontos megemlíteni azt is, hogy *A makói parasztság társadalomrajzában* még nem mutatkozott meg sem a

– amellet, hogy céljait nem módosították, csak a fennálló rendszer forradalmi megdöntése helyett, annak lassú átforgalmazásáról győzték meg – jelentősen növelték eltökéltségét: „1933. május 19. [...] Úgy érzem, hogy most kezdődik a férfiaság ideje. Most sorra előjönnek a körülöttem fekvő problémák, és mint megoldható lehetőségek kínálóknak. Nem elfordulni a világ gyalázatosságai elől, hanem közéjük állani, és lankadatlan erővel dolgozni a megjavításukon, ha csak egy lépésnyi javulás ígérkezik. [...] A lehető cselekvés a legjobb cselekvés.” Erdei Ferenc börtönaplója Szerk. TÓTH Ferenc Kiadja az Erdei Ferenc Társaság, Makó, 1993. 3-4.

¹⁷ Erdei Ferenc életében a hagymatermesztés mindvégig nagyon fontos szerepet töltött be: „Egy nyugtalan mezőváros nevelte, ahol a szolgamódtól való szabadulást a hagyma jelentette.” TÓTH Ferenc: *Az Erdei Ferenc Társaság megalakulása*. Makó, 1988. 3. (Tóth Ferenc előszava) 1936. március 1-jén a makói hagymaszövetkezet ügyvezető igazgatójának is megválasztotta, amely tisztséget 1937. július 18-ig, politikai nyomásra történet lemondatásáig töltött be. Azután sem tudott elszakadni a hagymatermesztéstől, hogy lemondatták a hagymaszövetkezet éléről, s a makói hagyma még akkor is szülővárosához kötötte, amikor már politikai céljai a fővárosba szőlították. Erről Papp Zoltán is említést tett idézett művében: „Amikor Erdei Ferencet, a kormányparti körök nyomására, gazdasági szankciók kilátásba helyezésével kibuktatták a hagymaszövetkezet vezetőségéből, a társulással nem szűnt meg a kapcsolata. Továbbra is vezette a szövetkezet hagymakísérleti telepét, ahová időnként még akkor is visszajárt, amikor tartózkodási helye jobbára már Budapest volt...” PAPP Zoltán: *Makói történet (Egy fejezet Erdei Ferenc életéből)* A Makói Múzeum Füzetei 50. Makó, 1985. 12-13., 26.

¹⁸ Öccsének, Erdei Sándornak a visszaemlékezésében is olvashatjuk: „Erdei Ferenc a társadalomrajz és az agrárgazdaság tudósa sokszor utalt rá: jórészt annak köszönheti «a konkrét helyzet konkrét elemzésére» sarkalló hajlandóságának korai kifejlődését, hogy az életet a termelőmunka oldaláról tanulta megismerni.” Erdei Sándor: Erdei Ferenc élete. In: ERDEI Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 578. Huszár Tibor Erdei pályakezdéséről szóló igen alapos tanulmányában is nagy jelentőséget tulajdonított a paraszti származásnak a tudományos érdeklődés formálódásában. Mint írta: Erdei „nem érett ifjúként fordult a falu felé, nem jövevényként vállalta a társadalom legelesettebb rétegével, a parasztsággal való «sorsközösséget»; ő a parasztságból jött, a parasztságról szólva önmagáról vallott, saját osztályhelyzetét tudatosította.” HUSZÁR 1979. 248.

¹⁹ Nem véletlenül állapította meg Huszár Tibor *A makói parasztság társadalomrajza* kapcsán, hogy „teljesen érett gondolkodót prezentál, joggal tekinthető úttörőnek a hazai tudományos alapozású szociográfiai kutatás történetében.” HUSZÁR 1979. 329.

marxizmus, sem a szocializmus iránti elkötelezettség, ami egyértelműen cáfolja azt az elképzelést, mely szerint Erdei már a szegedi egyetemi évek alatt ezen eszmék hívéül szegődött volna.²⁰

Az 1934-1935-ös évek Erdei addig töretlen pályáján váratlan megtorpanást hoztak, Erdei látszólag visszavonult. Huszár Tibor ennek hátterében a baloldali törekvésekkel rokonszenvező, de a marxizmussal szemben komoly fenntartásokkal bíró Erdei meghasonlásának, illetve a politikai életben megfigyelhető általános jobboldali előretörésnek tulajdonítja a legfontosabb szerepet.²¹ 1934 júliusában Erdei öccsével, Erdei Sándorral Ausztriába látogatott, ahonnan hazaérkezve kezdett hozzá ahhoz a munkához, amely kulcsszerepet töltött be abban, hogy Erdei társadalomtudósi figyelme a parasztságról mindinkább az egész magyar társadalomra terelődött. A *Makó társadalomrajza*, melyhez Erdei még 1934-ben hozzákezdett, csak hosszú évek múlva készült el, s nem is került kiadásra a korszakban. Tekintettel azonban arra, hogy ez a munka Erdei társadalomképének alakulásában alapvető fontossággal bír, utóbb részletesebben szólnunk róla.

A környező területek paraszti társadalmának vizsgálatával Erdei már 1936-ban foglalkozott, tehát ismét a munkába temetkezett. Ennek eredményeképpen jelent meg 1937-ben az a *Futóhomok*, amelyben Erdei egész addigi munkássága kiteljesedett. A Duna–Tisza közének paraszti társadalmát bemutató, a *Magyarország Felfedezése* címmel kiadott sorozat második köteteként megjelent szociográfia az egyik, ha nem a legnevezetesebb alkotása Erdei Ferencnek. Erdei ebben a munkájában már nagyon határozottan hívta fel a figyelmet azokra a nehézségekre és társadalmi problémákra, amelyek a parasztok életét beárnyékolják.²² A *Futóhomok* szervesen illeszkedett abba a vonulatba, amely a népi írók 1930-as években

²⁰ Arra, hogy a szocializmus vállalásának programja Erdeinél később jelentkezett, ugyancsak Huszár Tibor hívta fel a figyelmet: „A makói parasztság társadalomrajza Erdei eredeti tehetségének, problémaérzékenységének, a parasztság ügye iránti elkötelezettségének fontos dokumentuma. Egyidejűleg azonban azt is tanúsítja, hogy az az állítás, mely szerint Erdei a szegedi egyetemi évek alatt «marxista szociológussá» érett, s a parasztkérdés megoldásában egyértelműen a szocialista alternatíva mellett kötelezte el magát, nem kellően megalapozott.” HUSZÁR 1979. 338.

²¹ „A szocialista távlatok elhomályosulása, a marxi tanok általa ismert változataival szembeni fenntartásai, a jobboldali pártok hazai és európai előretörése feltételezhetően egyaránt szerepet játszott megtorpanásában.” – írja. HUSZÁR 1979. 342.

²² Erdei szembeállította egymással Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd öntudatos, fejlődő, gyarapodó és fokozatosan polgárosodó parasztságát a Duna mentén fekvő falvak kis közösségeivel, és a mindentől elzárt parasztságával. Ezzel a párhuzammal kapcsolatban az egyik Erdei munkásságát összegező tanulmány megállapítja: „[...] Erdei olvasása után nem kétséges, hogy az egész különbséget egyrészt a városi szabadság és a falusi bezártság, másrészt az öntudatos polgárosodás és a magatudatlan parasztállapot különbsége okozza.” ROMÁNY Pál – SZEIFT Istvánné: *Más idők – mai tanulságok Erdei Ferencről*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2006. 11-12.

megfigyelhető térnyerésével jelentkezett, s hatását tekintve a két világháború között született egyik legjelentősebb szociográfiának tekinthető.

Ezt követően, 1938-ban jelent meg *Parasztok* címmel egy olyan, már inkább szociológiai jellegűnek tekinthető elemzése,²³ amelyben a parasztok alávetettségét és kiszolgáltatottságát hangsúlyozta; és először jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy az a rendi társadalom, ami kialakította a parasztságot, magába fogadni és integrálni már nem volt képes. Ezért lett a parasztságból „alvilág” és „idegen test”. Emellett számos fontos jelenséget mutatott be (például a tömeges kivándorlást), és az okok feltárásában is mindenkinél tovább jutott. Helyzetéből adódóan pontosan ismerte és értette a parasztok világát, mindennapi problémáikat, és arra törekedett, hogy az egész társadalom figyelmét felhívja erre a rétegre.²⁴

A későbbi években kiadott szociológiai munkái: 1939-ben a *Magyar város*, 1940-ben a *Magyar falu*, 1941-ben *A Magyar paraszttársadalom*²⁵ 1942-ben pedig a *Magyar tanyák*, ugyancsak ezt a célt, illetve saját ismereteinek szélesítését, és az okok minél részletesebb feltárását szolgálták.²⁶ Alaposan vizsgálta a falu és a város viszonyát, és arra a következtetésre jutott, hogy a falu ugyanúgy kiszolgáltatott a várossal szemben, ahogy a parasztság a társadalommal szemben. Felfedezte azonban azokat az alföldi tanyás mezővárosokat is, ahol a nagyobb önállósággal bíró parasztság – a nagybirtokok nyomásától kevésbé terhelve – ki tudta alakítani saját városait. Ebben pedig kiemelkedő szerepük volt azoknak a tanyáknak, amelyek azzal, hogy szétválasztották a gazdálkodás színterét és a városi otthont, egy jóval magasabb kulturális szintre emelték ezeket a parasztokat. A *Magyar paraszttársadalom* című tanulmányában összegezte Erdei a hazai parasztságról szerzett ismereteit, bemutatta a paraszti társadalom szerkezetét és a paraszti

²³ Ez az év (1938) Erdei életében is jelentős változást hozott, hiszen – miután eladták makói gazdaságukat – édesapjával és öccsével Szigetszentmiklóásra költöztek, ahol saját kezűleg fogtak házépítésbe. VARGA Gyula: Erdei Ferenc, a 20. század magyar progressziójának kiemelkedő képviselője. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 16.

²⁴ Borbándi Gyula megállapítása szerint: „*A Parasztok nem tartoztak a falukutató irodalom legolvasottabb művei közé, de ténymegállapításaival, helyzetfelismerésével és kérdésfelvetésével a legelgondolkodtatóbbak egyike. És noha nem szépírói igényekkel íródott, a világosság és szabatoság szép példája [...]*” BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó. Budapest, 1989. 224.

²⁵ Erdeinek ez az írása a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, Györffy István vezetésével működő Magyarságtudományi Intézet támogatásával jelent meg. Vö. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó. Budapest, 1989. 233.

²⁶ Az itt felsorolt munkákban Erdei egyre nagyobb tudományos igényességre törekedett, s talán éppen emiatt keltettek kisebb feltűnést ezek a tanulmányai. Komoly szakmunkák voltak, de mind népszerűségüket, mind tömeghatásukat tekintve alulmaradtak a *Futóhomokkal*, vagy a *Parasztokkal* szemben. Vö. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó. Budapest, 1989. 369.

életforma válságának okait, miközben összevetette a magyar társadalomfejlődést más kelet-közép-európai országok paraszttársadalmának fejlődésével.²⁷

Erdei a parasztságot nem pusztán egy olyan társadalmi csoportnak tekintette, amelynek számos gazdasági és társadalmi problémája volt. Ő az alávetett és a társadalomból sok szempontból kizárított parasztságon egy elkülönült, zárt, önálló paraszttársadalmat értett, amely így egy különálló társadalmat alkotott a magyar társadalomban.²⁸ Ezzel összefüggésben beszélt az egész paraszti életforma válságáról, a paraszti közösségek felbomlásáról, s a megoldást a parasztság integrálásában, a korábban megrekedt paraszti polgárosodás befejezésében látta.

Bibó István ismerte fel talán a legpontosabban Erdei sajátos parasztfelfogását: „Erdei központi tétele az, hogy ami itt válságban van, az maga a paraszti életforma [...] mert nem a szociális, gazdasági és politikai elesettség okozza a parasztság egyetemes válságát, hanem az egész paraszti életforma magában hordozza az emberi életnek a termelés nyúgeihez való kötöttségét, az emberi és kultúrélet fő vonalától való leszorítottságot, egyszóval az emberi elesettséget, aminek a szociális, gazdasági és politikai elesettség csak részjelenségei.”²⁹

A paraszti sors, a parasztság helyzetének vizsgálata vezette el Erdei Ferencet oda, hogy a magyar társadalmat a maga teljességében, mint szervesen összetartozó egészet strukturális vizsgálat alá vonja.³⁰ Erdei már *A makói parasztság*

²⁷ Egyes vélemények szerint a *Magyar paraszttársadalom* szervesen összetartozik a későbbiekben tárgyalt 1943-as balatonszárszói beszéddel, illetve *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmánnyal, mivel azokban a parasztságról nem esik szó. Tekintettel arra, hogy a parasztságra vonatkozó megállapításait Erdei valóban ebben a műben összegezte, nem állunk messze az igazságtól, ha ezt a három munkát gondolati egységben kezeljük. Vö. Nagy J. Endre: Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest-Szombathely, 1993. 104.

²⁸ A *Parasztok*ban fogalmazta meg talán a legpontosabban, hogy nézetei szerint hogyan is kapcsolódott a parasztság a magyar társadalomba: „Külön társadalom a parasztság: önálló életű kisebb körű világ, amely bele is illeszkedik a társadalom nagyobb körébe, de el is szigeteli magát attól; szóval: társadalom a társadalomban. [...] Számára polgár és munkás egyként idegen. A paraszt-birtokos akkor sem polgár, ha birtoka bőven jövedelmezne munka nélkül is, a paraszt-földtelen akkor sem proletár, ha munkája naponként való béréből tartja is fenn magát.” ERDEI Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1938. 14. illetve: ERDEI Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei*. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 61.

²⁹ BIBÓ István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Társadalomtudomány* XX. évf. 1940. 505.

³⁰ Erdei Ferenc már 1940-ben, a *Magyar falu* című munkájában felismerte a magyar társadalom kettőzöttségét, amikor ennek a megosztottságnak a parasztság társadalmára gyakorolt hatásait mutatta ki: „Mivel a polgári átalakulás még nem ment végbe, egyszerre fennáll a rendi- és polgári tagozódás. A falusi gazda még semmi esetre sem egyszerűen kispolgár, s hasonlóképpen nem egyszerűen polgár a nagyobb birtokos, viszont vannak a faluban igazi polgári elemek, de meg maga a parasztság is valamennyire polgárosodott. Tehát egyszerre két fajta társadalmi rendszer is tagolja a falu társadalmát, aminek az a következménye, hogy a magyar falu nemhogy egyszerű társadalomszervezet

társadalomrajzának megjelenése után eltervezte, hogy Makó egész társadalmáról könyvet ír, s már 1934-ben, Ausztriából hazatérve hozzá is látott a munka elkészítéséhez. A *Makó társadalomrajza* címet viselő írás végül megszakításokkal készült, s feltehetően 1938-ban fejezte be, a munka teljes egészében csak 1982-ben jelent meg,³¹ Erdei csak egy részét jelentette meg 1935-ben.³² A mű érdekessége még, hogy az első két résszel ellentétben a harmadik rész valamivel később készült el, s jól tetten érhető benne Erdei társadalomkutató irányvonalának módosulása is.³³

A *Makó társadalomrajza* eredetileg városszociográfiának készült, de jóval több lett ennél. Erdeinek ez a munkája vezetett el ahhoz a társadalom-szemlélethez, amely összeforrott a nevével, s amelynek hatása a hazai társadalomtörténészek többségének munkásságában tetten érhető. Erdei Ferenc ebben a munkájában már nemcsak a parasztsággal, illetőleg a mezőgazdasággal foglalkozó népesség sorskérdéseivel foglalkozott, jóval túljutott ezen. Elemezte többek között Makó földrajzi adottságait, demográfiai és gazdasági viszonyait, sajátos mezővárosi fejlődését, illetve a makói társadalom rétegződését és nemzedéki viszonyait is.

Makó társadalmának vizsgálata során fedezte fel Erdei azokat az alapvető sajátságokat, amelyek az egész magyar társadalmat jellemezték, s amelyek bemutatása, kialakulásuk történeti ábrázolása merőben újszerű társadalomkép megalkotásához vezettek el. Különösen a történeti megközelítésben, a társadalmi folyamatok történeti szemléletében, illetve múlt és jelen társadalmat átható kettősségének felfedezésében lépett át határokat Erdei.³⁴

lenne, hanem nagyon is szövevényes. Alapnak mondható mégis a rendi elvű tagozódás, azonban ezt át- meg átjárja a polgári osztályrétegződés, tehát végeredményben mindkét szerveződés osztja a falu társadalmát.” ERDEI Ferenc: *Magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 146.

³¹ ERDEI Ferenc: *Makó társadalomrajza*. Makó, 1982. (*A Makói Múzeum Füzetei* 27.) (Végső formáját már Erdei Ferenc öccse, Erdei Sándor szerkesztette.)

³² ERDEI Ferenc: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk* 1935/7-12. füz. Lásd még: ERDEI Ferenc: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. (Erdi Ferenc összegyűjtött művei.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 55-64. (Az Alföldkutató Bizottság *Népünk és Nyelvünk* című folyóiratát, Erdei közeli barátjának, Bibó Istvánnak az édesapja, id. Bibó István szerkesztette.)

³³ A harmadik rész fenyében az első és a második rész is bizonyos átdolgozásra szorult, amire azért is szükség volt, mivel Erdei ebben a munkájában túllépett a hagyományos szociográfián. Lásd részletesebben: ERDEI Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 473-482. (Kulcsár Kálmán utószava)

³⁴ „A társadalmi élet feltételeit elemző fejezetek is világosan dokumentálják Erdei azon törekvését, hogy szociológiai okfejtését történeti tényanyagra alapozza. A történelmi dokumentáció nem pusztán az «előzmények» szemléltetését szolgálta. Erdei messzemenő módszertani következtetéseket vont le abból a tényből, hogy Magyarország «útban levő» társadalom, hogy intézményei nem megállapodottak, hogy a rendi világ, a polgárosodó létviszonyok átjárják egymást: a «múlt» élő jelenként részese az újjáformálódó társadalmi kapcsolatrendszernek.” – írja erről Huszár Tibor többször idézett tanulmányában. HUSZÁR 1979. 379.

Reitzer Béla, Erdei Ferenc kollégája és ifjúkori barátja a kézirat elkészült részeinek elolvasása után leginkább a mű elméleti jellegét, illetve a történeti szemlélet túlzott érvényesülését kifogásolta.³⁵ Reitzer különösen a *leíró* szociográfia és a *törvényszerűségeket kereső* szociológia határozott szétválasztására igyekezett felhívni a figyelmet.³⁶

Erdei Ferenc valóban nem elégedett meg az elé táruló jelenségek pusztá bemutatásával, társadalmi vizsgálódásai során a problémák leírásán túl, azok elméleti megközelítésére és megértésére is törekedett, s ebben valóban túllépett a szigorú értelemben vett szociográfia keretein. A történeti szemlélet megjelenése, pedig Erdei későbbi munkáiban is megfigyelhető, s mint látni fogjuk, a magyar társadalomfejlődés történeti bemutatásán keresztül főként ez vezet el a társadalom duális kettéosztottságának felismeréséig.

Az Erdei Ferenc írásából válogatást szerkesztő Kulcsár Kálmán a *Makó társadalomrajza* című írás „legszembeütőbb” és „legjellemzőbb” vonásának azt tartotta, hogy ebben a műben „[...] Erdei Ferencnek sikerül ötvöznie a történeti megközelítést a korabeli statisztikai adatok alapján és személyes megfigyelésein alapuló (irodalmilag is alátámasztott), konkrétan kirajzolódó társadalomképpel, és így elméletileg is értékes magyarázatot találnia a társadalom jelenségeire.”³⁷

A történeti módszer alkalmazása és szerves beépítése a városszociográfiába Erdei Ferencnek egy olyan újítása volt, melyhez fogható talán csak Szabó Zoltán

³⁵ Barátságuk még a szegedi egyetemi évekre nyúlt vissza, ahol az ifjú Erdei, – mint említettük – 1929-ben kezdte meg tanulmányait az állam- és jogtudományi karon. Itt ismerkedett meg és kötött barátságot Erdei, a később munkaszolgálatosként eltűnt Reitzer mellett azzal az ifj. Bibó Istvánnal is, aki ugyancsak évfolyamtársuk volt. Ugyanekkor járt Szegedre, a bölcsészettudományi karra Ortutay Gyula is. Mindannyian bekapcsolódtak a Bethlen Gábor Kör, illetve később a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tevékenységébe is. Lásd: HUSZÁR 1979. 270-271., 301. és PAPP Zoltán *i. m.*, 10.

³⁶ Lásd ehhez: REITZER Béla: A szociográfia módszertani problémája. *A Fialat Magyarország szociográfiai különszáma*. 1934/9. Reitzer Béla Erdei Ferencre, mint a hazai szociográfiai irodalom egyik legnagyobb és legszakoszerűbb művelőjére tekintett, aki elsősorban nem a megrendítő erejű érzelmekre, hanem a tudományos módszerekkel elért eredményekre alapozta megállapításait. Erről a Futóhomokról készült recenziójában is olvashatunk: „A magyar szociográfia nem a társadalomtudomány belső differenciálódásából, természetes gazdagodásából született meg, mint a nyugati tudományos életben [...] Nálunk a szociográfia a lelkiismeret nyugtalanságának terméke. A tudományos megjelenés legtöbbször csak önfegyelme a megrendült lélek felindulásának. [...] Erdei kitűnő társadalomtudományi érzékét és csiszolt ítéletét mutatja, hogy a társadalomleírást ösztökélő emberi részvét, melynek lírája ott bujkál sorai megett, nem tolakodott fel a módszer helyére.” REITZER Béla: Erdei Ferenc: Futóhomok. *Válasz* 1937/7-8. 492-493.

³⁷ ERDEI Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 479. (Kulcsár Kálmán utószava) Annak ellenére, hogy a mű külön történeti fejezettel rendelkezik, a történetiség az egész műben jelen van, s az egész munkát egyfajta történeti szemlélet hatja át.

írásaiban érhető tetten a két világháború közötti magyar szociográfiai irodalomban.³⁸

A történeti szemlélet, a múltból kiinduló folyamatok máig tartó hatásának vizsgálata tehát fontos jellemzője Erdei tudományos munkásságának. Ezért is figyelemre méltó, hogy a szociográfus-szociológus Erdei a történettudományt, akárcsak a természettudományokat elkülönítette saját tudományától, s azt inkább a jogtudománnyal vagy éppen a gazdaságtudománnyal rokonította. „*A modern társadalomtudomány nem versenyez többé sem a történelemtudománnyal, sem a biológiával, hanem a társasviszonyban (Beziehung), az emberi magatartások érintkezésében találta meg tárgyát. Nem is természettudományos fejlődéstan, mint Spencernél volt, hanem sajátos érdeklődésű szellemtudomány, mely mint a jogtudomány a jogot, a gazdaságtan a gazdaságot, úgy vizsgálja saját jól felismert tárgyát az emberközi viszonyt.*”³⁹ – írta egyik kevésbé ismert írásában. A történettudományt akárcsak a statisztikát, csak annyiban tartotta szükségesnek, amennyiben a társadalomtudományos megértést elősegítik.⁴⁰ Erdeinél tehát a történettudomány önállósága is megkérdőjeleződött, a felsőrendűnek tekintett társadalomtudomány segédtudományává alacsonyodott le.

A *Makó társadalomrajza* azért is úttörő jelentőségű Erdei életművében, mivel a történelem szerves beépítésével Erdei itt lépett túl az egyszerű szociográfia, vagy a címben jelzett társadalomrajz keretein. Egyes vélemények szerint ez a mű jelentette az átmenetet a szociográfus és a szociológus Erdei Ferenc között.⁴¹ Ezt látszik alátámasztani, hogy az ezt követően született jelentősebb művek: a már említett *Parasztok* (1938), vagy *A magyar paraszttársadalom* (1941) egyértelműen tükrözték a *Makó társadalomrajzának* hatását.

Így jutott el Erdei Ferenc mind módszertani, mind elméleti szempontból az egész magyar társadalom átfogó, történeti vizsgálatához, s ezzel Erdei több szempontból is egyedülálló eredményt ért el. Egyrészt az 1930-as évek derekán jelentkező népi szociográfusok közül egyedül ő kísérelte meg, hogy a magyar

³⁸ Ahhoz fogható történeti szemlélet, illetve a szociológiai jelenségek olyan típusú történeti megközelítése, mint ami Erdei Ferencnél megfigyelhető, a magyar népi írók által sok szempontból mintának tekintett Dimitrie Gusti román szociológus munkásságában sem jelentkezett.

³⁹ ERDEI Ferenc: *Apátfalva. Egy falu kultúrszociográfiája. I.* A társadalomkutatás irányai. S 156/a. 2. Idézi: HUSZÁR 1979. 396-397.

⁴⁰ Erdei felfogása szerint a történettudomány a statisztikához hasonló, mivel „[...] anyagi szempontok alkalmazására is kényszerül, hogy egybefoghassa azt, aminek a történetét elő kívánja adni. A történettudomány alaki szintézise tehát éppúgy minősül, mint a statisztikai módszer: önálló szerepre emelése pedig hasznavehetetlen historizmus, akárcsak a pusztá számszerűség kiemelése alaki helyéről.” Uo., 4. illetve HUSZÁR 1979. 402-403.

⁴¹ Lásd Kulcsár Kálmán véleményét. ERDEI Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás i. m.*, 480. (Kulcsár Kálmán utószava)

társadalom egészéről szóljon, s a benne rejlő feszültségeket egységes rendszerben meggyőzően magyarázza.⁴² Másrészt, főként a kor társadalmának szerkezeti felépítéséről alkotott koncepciójával, olyan eredményt tudott felmutatni, amely nemcsak a kortársak körében aratott sikert, hanem nagyban meghatározta a következő évtizedek társadalomtudományos gondolkodását is.

A magyar társadalom a két háború között címet viselő tanulmány, Erdei legteljesebb, legkiérleltebb és legjobban kifejtett elemzése a magyar társadalomról.⁴³ A társadalmi jelenségek feltárásával, történeti megértésével és a magyar társadalom strukturális összetételének felvázolásával Erdei társadalomelemző munkásságának olyan csúcspontjára érkezett ezzel, amelynek hatása máig érezhető a hazai társadalomtörténetben.

II. Az ún. „kettős társadalom” koncepciója és politikai vetületei

Erdi Ferenc az ún. „kettős társadalom” koncepcióját többször és több helyen is kifejtette, s gyökereiben már megtalálható volt a korábbi Erdei-művekben is. A parasztság társadalomban elfoglalt helye, történetileg kialakult, súlyos problémái, melyek jelentős társadalmi feszültségek okozói voltak, mindvégig központi kérdések Erdei Ferencnél. Mint azt láttuk, ez volt az a kérdés, a parasztság helyzetének kérdése, amely Erdeit elindította a társadalomkutatói pályán, s ez vezetett el az egész magyar társadalomról kifejtett szintéziséig.

A magyar társadalom kettősségének elméletét, a két világháború közötti korszak társadalmáról megfogalmazott főbb megállapításait, strukturális elképzeléseit nyilvánosan először 1943-ban vázolta fel a balatonszárszói konferencián tartott előadásában, de *A magyar társadalom a két háború között* címet viselő 1943 végén – 1944 elején írt tanulmányában fejtette ki a legrészletesebben.⁴⁴ Noha kéziratát eljuttatta Püski Sándorhoz, a Magyar Élet

⁴² Lackó Miklós a társadalomtudományoknak a két világháború közötti magyar tudományos életben betöltött szerepéről szóló, már idézett írásában is említést tett Erdei úttörő jelentőségéről a magyar társadalom egészének vizsgálatában: „*Persze a népi szociográfusok is foglalkoztak kisebb-nagyobb mértékben a magyar társadalomfejlődés szélesebb összefüggéseivel, de sem célkitűzéseik, sem módszerük nem tette lehetővé az egész társadalom elemzését. Erdei Ferenc viszont, fokozatosan túllépve a szociográfiai módszer töredékességén és egyoldalúságán, a 40-es évek elején a magyar társadalmi struktúra átfogó ábrázolására is vállalkozott [...]*” Lackó Miklós: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: LACKÓ Miklós: *Szerep és mű.* Kultúrtörténeti tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981. 340.

⁴³ Megjelent a *Valóság* 1976-os évfolyamának 4. és 5. számában.

⁴⁴ Nagy J. Endre állapította meg a szárszói beszédről és a *Valóságban* megjelent részletesebb tanulmányról Erdei társadalomszemléletét elemző írásában, hogy „[...] az elméleti alapkoncepciót tekintve a két munka annyira egy-gyökerű és egyveretű, hogy nyugodtan interpretálható egységes műként.” Nagy J. Endre: Harcban az angállal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának

Kiadóba, annak megjelentetését a német megszállás után „megszigorodott cenzúra” nem engedélyezte.⁴⁵ A halála után előkerült írás végül két részletben jelent meg a *Valóságban* 1976-ban.⁴⁶

Erdei Ferenc gondolatait a magyar társadalomról ezen a Soli Deo Gloria által szervezett konferencián ismerhette meg először a szélesebb nyilvánosság.⁴⁷ A szárszói találkozó azonban nemcsak Erdei előadásáról maradt nevezetes, hiszen Németh László is ekkor (Erdei felszólalása után) adott hangot aggodalmainak. A nagy vitákat kiváltó előadásban Németh az értelmiség vezetésével megszerveződő magyarság megerősítését szorgalmazta, hogy az, amennyire lehetséges ellenállhasson a nyugati vagy a keleti nagyhatalmi befolyásnak. Németh László ugyanis, – ellentétben a konferencia legtöbb résztvevőjével, így Erdei Ferencsel is – mind a német, mind az angol, mind az orosz megszállásban fenyegetést látott a magyarságra nézve.⁴⁸

összefüggései az 1940-es évek elején. In: NAGY J. Endre: *Eszme és valóság*. Pesti Szalon Kiadó, Budapest-Szombathely, 1993. 104.

⁴⁵ Lásd Püski Sándor visszaemlékezését: Püski Sándor: *A Magyar Élet Könyvkiadó és a népi mozgalom*. In: *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. [Továbbiakban: *Szárszó 1943.*] Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 127.

⁴⁶ ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között*. (I.), (II.) *Valóság* 1976/4. és 5. Kövér György meglátása szerint a kézirat eltűnése nem volt véletlen és összefüggésben állt azzal, hogy Erdei tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a parasztság polgárosodása elengedhetetlen a jövő társadalmi fejlődése szempontjából. A paraszti polgárosodás programja azonban nem volt összeegyeztethető az újonnan felálló hatalom elképzeléseivel: „*Erdei tisztán érzékelhette 1944 után, hogy a kérdés nem így fog felvetődni, és választásról sem lehet majd igazán beszélni. A népi társadalom polgárosodására nem lesz mód. Véleményem szerint ekörül kereshetjük a felejtés kulcsát.*” Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 24.

⁴⁷ A Soli Deo Gloria Szövetség a református egyház keretein belül működő diákszervezet volt. A balatonszárszói konferenciának helyet adó üdülőtelep is ennek az ifjúsági szövetségnek a tulajdona volt. Erdei 1943-ban Balatonszárszón nem pusztán képet alkotott a korabeli magyar társadalomról és a megelőző időszak társadalomfejlődéséről, de – mint látni fogjuk – nézeteit határozott politikai programmá fejlesztette. Kérlelhetetlen tudósi magatartása és programadó fellépése erőteljes politikai bátorságról is tanúskodott. Kulcsár Kálmán is erre utalt egyik Erdeiről szóló írásában: „*S a «neobarokk» világában nem kis tudományos teljesítmény volt a magyar társadalom strukturáltságának és e strukturáltság történeti összetevőinek feltárása, ahogyan politikai bátorságot is igényelt e tudományos munka pusztá elvégzése, eredményei akár egy részének is közzététele, még inkább a politikai tanulság levonása a mindennapi közéleti cselekvésben.*” KULCSÁR Kálmán: Erdei Ferenc a tudós és politikus. *Valóság* 1981/5. 13-14.

⁴⁸ „*Én ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nem tudtam olyan kimenetelt találni, amely számunkra kedvező lehessen. [...] akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom.*” *Szárszó 1943*. 218. (Németh László előadása)

Balatonszárszón azonban Erdei előadása is megosztotta a hallgatóságot, mivel felszólalásában jóval tovább jutott a parasztság polgárosodásának sürgetésénél. A háború végéhez közeledve, s a reálpolitikai helyzettel számolva, nem bízott már a magyarországi polgári fejlődés kiteljesedésében, s más utakat keresett a parasztság beemelésére a társadalomba. Egy cél lebegett a szemei előtt: a parasztság sorsán mihamarabb javítani, mert a paraszti sors tarthatatlan.⁴⁹ Így jutott el, – minden korábbi ellenérzését félre téve – odáig, hogy a magyar társadalom kétségtelenül fennálló problémáira adható legüdvözítőbb válaszokat nyújtó irányzatként egyértelműen a szocializmust jelölje meg.⁵⁰ Nem osztotta tehát Németh László aggodalmait, hiszen a háború befejezését követő átalakulástól remélte a parasztság felemelkedését. Vitazáró beszédében, Németh felvetéseire reagálva határozottan utasította el a „harmadik út” lehetőségét. Németh László aktuálpolitikai nézeteit elsősorban írói „alkatának” tulajdonította, míg követőit erélyesen figyelmeztette, hogy „*vagy együtt haladnak a helyes politikai átalakulással, vagy ellene fordulnak.*”⁵¹

⁴⁹ Egyik kiadatlan cikktervezetében Erdei érzékletesen számolt be saját származásának és társadalompolitikai céljainak összefüggéséről: „*Apám és gyermekkorom minden paraszttársas kisbirtokos hagymakertész paraszt. Polgárosodott kisvállalkozó kertészek ezek, s soraikban nemcsak a parasztélet törvényeit, terheit és reményégeit tanultam megismerni, hanem a türelmetlen vágyat is: változzon már ez a rideg sors.*” ERDEI Ferenc: *Miért nem lettem a középosztály tagja?* Kiadatlan cikktervezet. (Majláth Jolán tulajdona) Idézi: HUSZÁR Tibor: A protestantizmus és a romantika elemei Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban I. *Világosság* 1979/1. (január) 1.

⁵⁰ Erdei állásfoglalását vitazáró beszédében is megerősítette: „*Felmerült egy hozzászólásban a kérdés, hogy miután előadásom szemlélete a történelmi materializmust képviseli, merjük-e vállalni ezt a gondolkodási irányt és az ebből következő politikai következményeket. Ha e kérdésre egy szóban kell felelnem, akkor az a válaszom, hogy: igen.*” Szárszó 1943. 246. Erdei Ferenc azonban már 1941-ben a Kelet Népében megjelent egyik rövid írásában utalt a szocializmusnak a paraszti származású népi írókra gyakorolt hatására: „*Voltak köztünk szocialisták. Tehát olyanok, akik vagy szervezetileg is benne voltak a munkásmozgalomban, vagy nyilvánosan szocialistáknak vallották magukat. Jellemző, hogy ezek kivétel nélkül közvetlen paraszteredetűek voltak. S ha ezekhez azokat is hozzászámítjuk, akik ugyan nem tartoztak így a szocialista mozgalomhoz, azonban errefelé tartottak - ezek szintén a parasztok közül valók -, akkor akár ki is lehet mondani azt a törvényszerűséget, hogy a valóságos paraszttémény föltétlenül a szocializmus irányába indítja az embert.*” ERDEI Ferenc: *Művekkel élő társadalom. Írások, beszédek irodalomról, művészetről, művelődésről.* Szerk. ERDEI Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 38. (ERDEI Ferenc: Hőskorunk. *Kelet Népe*, 1941/8.)

⁵¹ Szárszó 1943. 247. Erdei balatonszárszói vitazáró beszédében Németh Lászlót csupán finomnak szánt bírálatot illette: „*Németh László író és pedig az írónak a legérzékenyebb és legtisztességesebb fajtájából. Ez az írói alkat pedig mesterségénél és világszemléleténél fogva mindig a teljes világot és a teljes emberi és népi élményt fejezi ki. Éppen azért az ilyen írói szemlélet soha nem tud pontosan megegyezni az aktuális politikai vonallal.*” Szárszó 1943. 246-247. Németh László értelmiségi követőivel szemben azonban már nem volt ilyen elnéző, s határozottan lépett fel ellenük: „*Számukra «harmadik út» nincs. A harmadik út csak az alkotó író, vagy tudós kiváltsága [...]*” Szárszó 1943. 247. 1971-ben, Németh László 70. születésnapja

Azzal, hogy Erdei felvállalta a szocializmust, a parasztság felemelésének radikálisnak nevezhető útját választotta.⁵² Gondolataiban mindig központi szerepe volt a parasztság helyzetének, s a paraszttársadalom problémáinak megoldását túlzás nélkül állíthatjuk, hogy életcéljának tekintette. Nézeteit, világnézetét mindig az határozta meg, hogy hogyan tud a leghatékonyabban segíteni a parasztságon. Ez volt az egyetlen oka annak is, hogy egyre nagyobb figyelmet szentelt a marxizmusnak, s a szocializmusban azt a társadalmi berendezkedést vélte felfedezni, amelyben a parasztság megszabadulhat akkori nyomorult állapotából.⁵³

A fennálló társadalom átalakításának szándéka tehát mindvégig jelen volt Erdei gondolkodásában, de sokáig nem fogalmazódott meg benne a szocializmus, mint üdvözítő megoldás. Fiatalon, pályája kezdetén Erdei akár a társadalmi berendezkedés forradalmi átalakítását sem tartotta elképzelhetetlennek, de többek között börtönélményeinek hatására, ezeket a nézeteit elvetette és a rendszer belülről történő, lassú átalakításának a célját tűzte ki maga elé.

Egy 1933. május 22-én, börtönben írt jegyzete is egyértelműen erről a gondolati változsról tanúskodik: „A gyermekkori mechanikus társadalomszemléletem meghalt. Eddig így volt: a mai társadalmi rend rossz, az emberek is vagy ezért, vagy fordítva [sic!], de rosszak. A leghelyesebb cselekvés volna tehát lerombolni mindent és újat építeni. Ezért szóba sem álltam a jelennel. Most revízió állt be. Igaz, hogy a társadalmi berendezés rossz. De az is igaz, hogy az emberekben a társadalomellenes indulatok vannak felül. Vagy más indulatok is vannak az emberekben, és ezeket is létre lehet hívni. Forradalommal legkevésbé.”⁵⁴

kapcsán Erdei meleg hangú írásban emlékezett meg egykori vitapartneréről. Ebben az *Irodalomtudomány* hasábjain megjelent esszében Erdei Ferenc talán minden addiginál pontosabban fogalmazta meg Németh Lászlóról alkotott nézeteit: „[...] ő nem a kész tudásanyag megbízható termelője, hanem különféle írói szerepében maga az élő kísérletezés, a provokáló gondolkodtató, aki mindent igazán végiggondol, s a felismerések, felfedezések és tévedések emberi útján halad előre.” ERDEI Ferenc: *Művekkel élő társadalom. Írások, beszédek irodalomról, művészetéről, művelődésről*. Szerk. ERDEI Sándor Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 106. (Erdei Ferenc: Németh László hetven éves. *Irodalomtörténet*. 1971. 1.)

⁵² Ahogy azt Mojzesné Székely Katalin is kifejtette: „[...] Erdei Ferenc gondolkodása a parasztsors jobbításának szándékában, a társadalmi struktúrában történő paraszt-integráció sürgetésében radikalizálódott. Egyenrangúságot hirdetett és ennek útját a szocializmus irányában jelölte ki.” MOJZESNÉ SZÉKELY Katalin: *A parasztság, a mezőgazdaság és a szövetkezet jövője Erdei Ferenc gondolkodásában (1945-1948)*. KLTE, Debrecen, 1982. 46.

⁵³ Igaz ugyan, hogy kora ifjúságától fogva családi, baráti kötelek fűzték az illegális kommunista párttal kapcsolatban álló makói parasztokhoz, de világnézete akkor még nem alakult ki, s a marxizmussal szemben is komoly fenntartásai voltak. Erdei fiatalkori baloldali kapcsolatairól részletesebben lásd: HUSZÁR 1979. 254-255.

⁵⁴ *Erdei Ferenc börtönnaplója* Szerk. TÓTH Ferenc. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 1993. 6.

Erdei Ferenc tehát sosem elégedett meg a társadalom problémáinak feltárásával, történeti megértésével és bemutatásával, ő a társadalomtudományokat egy olyan eszközhöz tekintette, amelyek segítségével a fennálló társadalmi berendezkedés átalakítható, formálható, s a hibák kiküszöbölhetők.⁵⁵ Elméleti kutatásait nagyon is gyakorlati célok vezették. Még akkor is, amikor nem látta világosan a megoldási lehetőségeket és a követendő politikát.⁵⁶ Abban pedig nem kételkedett, hogy a kívánt társadalmi átalakulásért igazán eredményesen kizárólag politikai eszközökkel lehet harcolni.⁵⁷

Íróársai elítélése kapcsán írt programcikkében, – melyet *A szabadság politikája* címmel jelentett meg a Válaszban – is hitet tett a politikai szerepvállalás folytatásának szükségessége mellett, mert csak így látta elérhetőnek a kitűzött célokat: „*A szabadság megépítéséhez politikai út vezet, valóságos szabadságot csak hatalmi tényezők képesek kiharcolni. [...] mindenképpen politikai utat kell követni, akár kényelmes ez az út, akár nem.*”⁵⁸ Erdei ellen ezért az írásáért

⁵⁵ Veress Péter 1938. február 20-án kelt Erdeinek szóló levelében ezzel ellentétes álláspontot foglalt el. Veress nem látott lehetőséget a rendszer átalakítására, a népi írók legfontosabb feladatát az alkotásban, a közvélemény-formálásban látta: „*Láthatjuk a magyar valóság mai állapotából, hogy eszméink és célkitűzéseink aktuálpolitikai megvalósítására nincsenek sem lehetőségeink, sem embereink. [...] Ellenben írófeladatunk marad továbbra is, hogy az egyes programpontokat elvi és gyakorlati szempontból egészen messzemenően kidolgozzuk, vagyis tanulmányokat, esetleg könyveket – jó könyveket – írjunk ezekről a kérdésekről. Közvéleményt kell teremtenünk, ez kemény szellemi munka, s így elég is, ha nevünk és mozgalmunk zászló marad, a jelen fogadása, a jövő igenlése.*” Veres Péter levele Erdei Ferenchez. H. n. (1938. február 20.) *Levelezés köz- és magánügyben 1931-1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 225.

⁵⁶ Erdei Ferencet a társadalom „megjavításának” a szándéka vezette a politikába. Már szegedi egyetemistaként bekapcsolódott a Bethlen Gábor Kör, majd az 1930-ban alakult Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának munkájába. 1937-ben aktív szerepet vállalt az akkor megalakult Márciusi Frontban. 1937 őszén, pedig a Márciusi Front október 2-án és 3-án Makón tartott találkozóján kidolgozott Makói Kiáltvány aláírói között szerepelt Féja Gézával, Illyés Gyulával, Kovács Imrével és Veress Péterrel egyetemben. Noha az 1930-as évek végén ő is közeledett az Eckhardt Tibor vezette *Kisgazdapárthoz*, de mégsem lépett be. 1939. június 29-én viszont az ugyancsak Makón megalakult Nemzeti Parasztpárt alapító tagjai között volt. 1944. december 22-től a Dálnoki Miklós Béla vezette ideiglenes nemzeti kormány belügyminisztere lett. Erdei korai politikai szerepvállalásáról részletesebben lásd: PAPP Zoltán *i. m.*, 10-16.

⁵⁷ 1938 júniusában Ortutay Gyulának írt egyik levelében a népiek politikai törekvéseihez való viszonyáról vallott: „*[...] benne vagyok a dologban minden sértődés és egyebek nélkül, ha az a vállalkozás meri vállalni a teljes politikai perspektívát, és személyekre való tekintet nélkül csakugyan «új magyar ideológiát» csinál, kisebb dologért sem barátság, sem egyéb címen nem segítem senkinek a vállalkozását, és nem viselem a kifakadásait.*” Erdei Ferenc levele Ortutay Gyulához. Makó, 1938. június 17. *Levelezés köz- és magánügyben 1931-1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 311.

⁵⁸ ERDEI Ferenc: *A szabadság politikája. Válasz* 1937. IV. évf. 12. (december) 717. Ebben az írásában Erdei egyértelműen a népi írók mozgalmának aktív politikai mozgalmáá fejlesztését

nemzetgyalázás és büntett feldicsérése vádjával eljárás indult, melyet kiegészített a Márciusi Front 1938-as programnyilatkozatának aláírói ellen indított per. A bíróság végül Erdeit 2 hónap fogházra ítélte, így saját bőrén tapasztalta meg a politikai út nehézségeit. Második börtönbüntetésének a letöltését 1943 végén kezdte meg.⁵⁹

Erdei Ferenc egyértelmű közeledése a marxizmushoz először egy 1935-ös, alig ismert tanulmányában érhető tetten. A *Magyar gazdaságtudomány* címet viselő írásában Erdei egyértelműen annak a véleményének adott hangot, hogy az elvont, egyoldalú „klasszikus gazdaságtan” politikai állásfoglalásra és cselekvésre képtelen. Egyedül a „szocialista gazdaságtan” az, amely nem zárt szaktudomány, hanem egyértelmű és világos politika: „*A proletár sorsot magyarázó és alakító szocialista gazdaságtudományon kívül minden egyéb fajta gazdaságtan a meglehetősen szerencsétlen kezdet terhével mindenkor sietve fordul el a sorskérdésektől és kialakította azt a tudományvilkos dogmát, hogy csak az tudomány, ami konkrét tényektől és sorsoktól elvonatkoztatott.*”⁶⁰

A parasztságot mindig középpontba állító Erdei tehát szellemi evolúciója során fokozatosan közeledett a szocializmushoz, s tanulmányai során is mindinkább ilyen irányba tájékozódott.⁶¹ Leginkább az fogta meg ebben az ideológiában, hogy elsősorban ebben vélte felfedezni a valódi tenni akarás szándékát, itt érezte a kellő elszántságot a társadalom átalakítására, a parasztság felemelésére: „*A szocialista tudományt magát a sorsalakítás vágyának energiája hozta létre, nem csodálatos, ha minden ízében politikai energia feszíti. Nincs is különálló értéktana és*

sürgette, és a népi írók reálpolitikusokká válását szorgalmazta: „*Sommásan: azt követeli ma a tiszta szándékú magyar írótól a szabadság politikája, hogy ne a több és nagyobb szabadságnak az illúzióját táplálja, mert ez veszedelmes önáltatás, hanem azzal éljen, ami valóságosan a birtokában van és azt fordítsa arra, ami a nagyobb szabadság útján valóban fontos és jelentékeny: segítse elő egy olyan politikai mozgalomnak a keletkezését és erősödését, amely a szabadság megépítését célozza, egyszóval legyen politikus és ne illúziókat, hanem politikai mozgalmat erősítsen.*” ERDEI Ferenc: A szabadság politikája. *Válasz* 1937. IV. évf. 12. (december) 721.

⁵⁹ BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski Kiadó, Budapest, 1989. 295-296.; valamint: Varga Gyula: Erdei Ferenc, a 20. század magyar progressziójának kiemelkedő képviselője. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 16.

⁶⁰ ERDEI Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány I.* 1935/2, 137. Erdei állásfoglalása szerint tehát a klasszikus gazdaságtudomány zsákutcába futott „*képtelen volt politikus állásfoglalásra és akcióra*”, ezzel szemben a szocialista gazdaságtan „*mindenestől politika lett [...] egyben társadalom, történet és kulturtudomány, sőt világnézet lett.*” - ERDEI Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány I.* 1935/2. 143.

⁶¹ Huszár Tibor jegyezte meg az idézett vitacikkkel kapcsolatban, hogy Erdei „*részletesen foglalkozik a marxi gazdaságtan klasszikus és új elemeivel s érvelésének anyaggazdasága azt tanúsítja, hogy túllépve a szegedi szemináriumok sémáin, elmélyült stúdiumokat folytatott a marxi gazdaságtan témakörében.*” HUSZÁR 1979. 439.

*gazdaságpolitikája: a gazdaságelmélet és a gazdaságtörténeti elemzés maga egyben értékelés és politikai útmutatás.*⁶²

Erdei Ferenc azonban sokáig szembehelyezkedett az illegális marxista mozgalommal és a szocializmus hazai képviselőivel. Ennek oka elsősorban abból fakadt, hogy Erdeit mindig a parasztság sorsa érdekelte, s céljai eléréséhez választott ideológiát, míg az elvi alapokon álló marxisták számára a parasztság csak egy olyan széles társadalmi csoport volt, amelyet meg akartak nyerni és be akartak vonni a mozgalomba. Révai József például 1930-ban, az *Új Március*ban is kifejtette, hogy szorgalmazza ugyan a nagybirtokok kisajátítását, de szerinte a modern földreform nem más csak egy illúzió, „zsírosparashti jelszó”, amit le kell leplezni.⁶³ Erdei ezzel a szemlélettel élesen ellentétes állásponton volt, hiszen, – mint említettük – ő a parasztság polgárosodásában, a paraszttársadalom integrálódásában látta a megoldást.⁶⁴

Ez volt tehát a legfőbb oka annak, hogy Erdei sokáig tartózkodott a baloldali, marxista ideológiától, s mint azt Huszár Tibor is megállapította „*ezért társult már Szegeden a munkások ügye iránti rokonszenve az illegális kommunisták bátorsága és elvszerűsége iránti megbecsülése a KMP agrárpolitikájával szembeni kételyekkel, tartózkodással, s végső soron e tény is magyarázza a szocialista gazdaságtan hazai művelőivel szembeni fenntartásait.*”⁶⁵

Ugyanakkor Erdei már a *Magyar gazdaságtudományban* is részletesen kifejtette azokat a főbb gondolatokat is, amelyek elvi síkon megfogalmazódtak benne a szocializmussal szemben: „[...] amit a szocialista tudomány értékesnek és megvalósítandónak tart, a munkásság sorsa szempontjából, azt mint szükségszerű következményt adja elő, mely a társadalom dialektikus fejlődése során feltétlenül bekövetkezik. Ez a beállítás a pánpolitikus attitűdnek oly fokú kiélézése, mely szélsőbb fogalmazásban már el sem képzelhető. [...] egyfelől elhomályosítja a célkitűzés tisztaságát és indokoltságát, másfelől pedig eltorzítja és illuzórikussá teszi a tények felismerését, végeredményben nem vezet célra.”⁶⁶ De nem tudott azonosulni Erdei azokkal a már-már klasszikusnak tartott marxista szerzőkkel sem, akiket a hazai kommunisták bálványként tiszteltek. Az általuk képviselt elképzelést és politikát a valóságtól és a tényektől elrugaszkodottnak tartotta.⁶⁷

⁶² ERDEI Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány. Magyarságtudomány I. 1935/2.* 143-144.

⁶³ Vö. RÉVAI József: Május 1. és a párt falusi feladatai. *Új Március* VI. évf. 1930/4.

⁶⁴ Joggal állapította meg az Erdei Ferencet személyesen is ismerő Varga Gyula, hogy „[...] Erdei parasztpolitikájának mindenkor a polgárosodás állt a zászlaján!” Varga Gyula: Erdei Ferenc, a 20. század magyar progressziójának kiemelkedő képviselője. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa.* Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 15.

⁶⁵ HUSZÁR 1979. 463-464.

⁶⁶ ERDEI Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány. Magyarságtudomány I. 1935/2.* 144.

⁶⁷ „Különösen szembeütő a szocialista gazdaságtan érzéketlensége a konkrét tényekkel szemben

Álláspontjának módosulásában fontos mérföldkőnek tekinthető az a nyugat-európai tanulmányút, amelyre a makói hagymaszövetkezet küldte 1935 novemberében. Németországban és Svájcban egészen más típusú parasztsággal találkozott, amely polgárosodott és szerves része volt a társadalomnak. Újraértékelte saját paraszti identitását⁶⁸ és hazatérve kapcsolatot keresett többek között Veres Péterrel, valamint a *Válasz* körül tömörülő írakkal, s bekapcsolódott a népi mozgalomba is.⁶⁹ Fokozatos balratolódása azonban egészen az 1940-es évek elejéig tartott és ő maga is csak az 1943-as balatonszárszói találkozón jutott el a szocialista út nyilvános hirdetéséig.

A társadalom átalakításának a szándéka volt tehát az, ami elindította Erdeit a magyar társadalomfejlődés megismerésének útján. Noha a magyar társadalomról alkotott felfogásának kialakulásában kétségtelenül közre játszottak saját tapasztalatai, származása, a paraszti élet ismerete is, de a legfontosabb szerepe mégis a hazai társadalomra vonatkozóan végzett, elméletileg és módszertanilag egyaránt kiérlelt, széleskörű kutatásainak volt.

Láttuk, ahogy fokozatosan eljutott a leíró szociográfiától a történeti szociológiáig, a társadalmi problémák történeti kialakulásának vizsgálatáig, miközben látóköre is fokozatosan szélesedett az őt körülvevő parasztságtól az egész társadalom átfogó szemléletéig. A hozzá kötődő kettős társadalmi formáció felvázolásakor mindenekelőtt a történetiség, a magyar társadalom történelmi fejlődésének aránytalanságai jelentették a kiindulópontot számára, mivel mindvégig hű maradt Hajnal azon tételéhez, miszerint „*a jelen társadalma csak a múltból érthető meg.*”⁷⁰

a) A magyar társadalomfejlődés sajátosságai

Erdei Ferenc a magyar társadalom fejlődéstörténetének felvázolásakor 1848-at tekintette fordulópontnak, az átmenetnek a sajátosan magyar rendi társadalomból egy ugyancsak sajátos polgári társadalom felé. Az 1848 előtti időszak rendi

az *orthodox marxizmus írójánál.*” – írta. ERDEI Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarországtudomány* I. 1935/2. 144.

⁶⁸ Egyik öccsének írt levelében egyértelműen utalt a parasztság szerepére a társadalom átalakításában, s arra, hogy céljait csak más társadalmi csoportokkal együtt érheti el: „*Nem drága jó Öcsém, itt dogma nincs! Értsd meg, itt dogma nincs! Te nem vagy paraszt, és nem vagy polgár, és nem vagy proletár, hanem ember vagy. Te állasz mindezen ketrecek fölött, és a polgár igazságának nekifordítod a parasztot, és a parasztnak a polgárt, s mindkettőnek a proletárigazságot [...]*” Erdei Ferenc levele Erdei Sándorhoz. Idézi HUSZÁR 1979. 494.

⁶⁹ Nyugat-Európai tanulmányútjáról részletesebben lásd Huszár Tibor idézett munkáját: HUSZÁR 1979. 467-497.

⁷⁰ HAJNAL István: Történelem és szociológia. *Századok* 1939.

államáról nagyon leegyszerűsített képet festett, amikor azt egy olyan uralmi rendszernek tekintette, amelyben az „uralkodó nemesség” és a „kihasznált és leszorított parasztság” alkotta a társadalmat.⁷¹

Az 1848-as forradalom a jobbágyszabadítással jelentős társadalmi változások elindítója volt ugyan, de a parasztság nagy részének életkörülményeiben nem következett be minőségi javulás. A parasztság többsége nem tudott a saját lábára állni, nem volt képes önálló kisbirtokosként saját egzisztenciát teremteni.⁷² 1848-49 legfőbb eredményeit Erdei leginkább talán kulturális téren vélte felfedezni. Egyik kéziratban maradt írása arról tanúskodik, hogy főként az oktatás területén és a gyakoribb társadalmi interakciókban látta 1848-49 legfőbb hozadékát: „Kulturális téren pedig általánosságban emelkedett az elemi oktatás mértéke és nivója, másfelől pedig parasztfiaknak is megnyitáltak annyira-amennyire a főbb iskolák. Társadalmilag pedig jelentős körülmény: megsűrűsödött az érintkezés paraszt és nem-paraszt között.”⁷³

Az 1867-es kiegyezéssel olyan gazdasági fejlődés indult, amely páratlan eredményeket ért el, de Erdei szerint éppen ebben a konjunktúrában, illetve ennek a fellendülésnek a nem megfelelő szerkezetében gyökerezett a társadalom kettészakadása. A Magyarországon ekkor kibontakozó, és jelentős teljesítményeket felmutató kapitalizmus ugyanis nem szerves társadalmi fejlődés eredménye volt, s nem kapcsolódott organikusan a magyar társadalomhoz.⁷⁴

A tőke tulajdonosai és a tőkés termelés elindítói jórészt idegen eredetű, a magyar társadalomhoz kívülről csatlakozó csoportok voltak, akik a magyar köznemességnek köszönhették térnyerésüket.⁷⁵ Erdei felhívta a figyelmet azonban

⁷¹ Lásd: ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. [Továbbiakban: ERDEI, 1987.] 15.

⁷² Erdei Ferenc 1943-ban Balatonszárszón a magyar földkérdésről tartott előadásában is szólt a parasztság kiszolgáltatott helyzetének történeti okairól: „Sem az 1848-as törvényekben, sem az 1850-es császári rendeletekben nincs szó sem a jobbágyság fölszabadításáról, sem pedig a nemesség eltörléséről. Annyi történt csupán, hogy megszűntek az úrbéri kötelezettségek, s ennyiben fölszabadult a parasztságnak az a része, amely valóban úrbéres jobbágy volt.” Szárszó, 1943. 314. (Erdei Ferenc előadása: A magyar földkérdés)

⁷³ Erdei Ferenc kéziratosa hagyatéka. Paraszttmetamorphosis. S-155 a-7. Idézi: HUSZÁR Tibor: A protestantizmus és a romantika elemei Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban II. *Világosság* 1979/2. (február) 91.

⁷⁴ Erdei Ferenc egész Kelet-Európa problémájának tekintette a kívülről végbement, felülről történő kapitalizálódást, amely a rendi társadalomszerkezet mellett új „társadalmi elemek” megjelenésével járt együtt: „[...]ezekben az országokban az úri országlást nem váltotta föl polgári uralom, hanem a régi rezsim egyszerűen magába olvasztotta a polgári erőket s mai napig is a birtokok és hivatalok urai a tőkés polgársággal együtt tartják kezükben a hatalmat és a parasztság változatlanul alul maradnak.” ERDEI Ferenc: *Paraszttok*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1973. 139.

⁷⁵ Szekfű Gyula a *Három nemzedékben* is a magyar köznemességet tette felelőssé amiatt, hogy a kapitalizmus Magyarországon főként idegen elemek jóvoltából tudott kibontakozni: „A volt

arra is, hogy ez az új polgári réteg elkülönült ugyan az úri középosztálytól, de a kapitalista berendezkedés kiépítése folyamán bizonyos értelemben össze is kapcsolódott vele: „Az osztrák tőke német, cseh, morva, zsidó vállalkozókkal végezte ennek az építkezésnek a munkáját, azonban e vállalkozásban mindenütt a reprezentatív szerepeket a nemesi-úri felső és középosztály töltötte be. Így alakult ki egy sajátos munkamegosztás a következőképpen: az állami vezetés és az értelmiségi hivatások nagyobb része a nemesség szerepe maradt, viszont az új termelőserepeket: ipart, kereskedelmet ez az új, idegenekből toborzódott polgárság töltötte be.”⁷⁶

Ezzel a folyamattal tehát egy olyan sajátos társadalomfejlődés indult el Magyarországon, amely az egész társadalomszerkezet megkettőződésével, a történelmi-nemzeti társadalom mellett egy új, modern, de jellemzően idegen eredetű polgári társadalom kialakulásával járt együtt.

Erdei nézete szerint nem kellett sokat várni arra sem, hogy ez a polgári társadalom öntudatra ébredjen, önállóan definiálja önmagát és politikai követelésekkel lépjen fel a történelmi-nemzeti társadalommal szemben.⁷⁷ A dualizmus időszakának végére a két, egymás mellett tornyosuló társadalmi

privilegizált osztályok görcsösen ragaszkodtak az «úri» pályákhoz, s inkább végkép lezártak, fokról-fokra csúszva, a társadalmi létrán, semhogy hirtelen kiragadják magukat megszokott körükből és az ipari produkció vagy kereskedelem szolgálatába álljanak. [...] Nálunk a zsidóság volt az egyetlen osztály, mely a szerepet magára vállalhatta, miután az országban lakó népfajok, a magyarral élükön, tökéletesen tehetetlenek bizonyultak a kor igényeinek eleget tenni.” SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989, 2007. 242-243. Erdei Ferenc gondolatai ezen a ponton összecsengenek Szekfüével, noha Szekfüt az általa lerombolni kívánt hatalom képviselőjének tartotta, s történetfelfogását is elutasította. Huszár Tibor Erdei Szekfü-képéről írta a következőket: „Szekfüt a Habsburg-történetírás megígéző s ezért kétszeresen veszélyes utóvédharcosának tekintette. Nem osztotta álláspontját sem a liberalizmus, sem Kossuth értékelésében; Tisza István portréját stilizáltnak tartotta, Ady-képe megbotránkozta.” HUSZÁR 1979. 368.

⁷⁶ ERDEI, 1987. 18.

⁷⁷ Ezt az öntudatra ébredést Erdei az 1890-es évekre tette: „A nemesi államvezetés árnyékában és közreműködésével jelentékeny arányokban kifejlődött a hazai kapitalista gazdálkodás s egy hazai polgárság. E polgárság legnagyobb részét idegenekből toborzódott, azonban asszimilálódott is a magyar vezető rétegekhez. [...] A 90-es évekre azonban ez a polgári társadalom már olyan arányokban kiépült, hogy önálló erőket és törekvéseket tudott képviselni a konzervatív nemesi-nemzeti társadalommal szemben.” ERDEI, 1987. 21. A 19. századi társadalomfejlődést elemző Hanák Péter mind a hazai nemesség, mind a nagypolgárság szerepét Erdeihez nagyon hasonlóan ítélte meg: „Egyrészt a nemesség polgárosodása a gyakorlatban jórészt illúzióknak bizonyult. A nemzeti liberalizmus polgárosodás-eszményének valósága a nemesség nagy részét, főként a deklasszálódó gentryt, kiábrándította, és fokozatosan antiliberalis-antimodernizációs irányba terelte. Másrészt a zömmel asszimilált elemekből rekrutált nagyburzsoázia nem tudta a gazdaságban elfoglalt vezető szerepét a társadalomban és a politikában is megszerezni.” HANÁK Péter: *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle 1997/2.* 162.

formáció, – elsősorban saját hatalmának megóvása érdekében – megegyezést kötött a fennálló berendezkedést veszélyeztető, és sorsával egyre elégedetlenebb munkássággal és parasztsággal szemben: „[...] ez a korszak egy új kiegyezéssel végződött. [...] E kiegyezés alapja a magyar földbirtok s vele a magyar úri felső és középosztály és a kapitalizmus, illetőleg e gazdálkodás polgársága között való kiegyezés. [...] a felső úri rétegek és a polgári társadalom vezető polgársága [...] választójogával kitartóan és sikeresen vigyáz arra, hogy sem a parasztság, sem a munkásság követelésesei fel ne boríthassák ezt a kiegyezési rendet. [...] A történelmi nemzeti társadalom arisztokráciájával és úri középosztályával az államapparátus és a földbirtok pozícióiban már csak a politikai vezetésre szorult, és mind a gazdasági, mind az irodalmi, szellemi életben meglehetősen hátrakerült. Annál erőteljesebben foglalta el ezeket a helyeket a frissen felnövekedett és most is egyre duzzadó polgári társadalom. A háború végén már szinte két Magyarország állott egymással szemben.”⁷⁸

Az első világháború tehát ilyen állapotában érte a magyar társadalmat, amely nem volt felkészülve a bekövetkezett nagyon gyors és radikális változásokra. A polgári demokratikus forradalom és az azt követő proletárdiktatúra Erdei szemléletében olyan kísérleteknek tekinthetőek, melyek már kialakulásuk pillanatában kudarcra voltak ítélve, mivel magukban hordozták összeomlásuk okait.

A polgári demokratikus forradalom Erdei szerint a politikai vezetést a történelmi-nemzeti társadalomtól átvevő polgári vezető réteg modernizáló kísérlete volt, amely azonban nem rendelkezett a céljai eléréséhez szükséges társadalmi támogatottsággal. Magyarországon ugyanis nem volt olyan széles polgári réteg, amelyre támaszkodhatott volna, így a demokratikus átalakulásból csak egy olyan elhaló kísérlet lett, melyet mindössze egy szűk polgári vezető réteg akart végrehajtani.⁷⁹ Az ezt követő Tanácsköztársaság pedig Erdei nézőpontjából a magyar társadalom átalakításának olyan elhibázott kísérlete volt, amely komolyan számolt a forradalmi átalakulás világméretűvé válásával. Kívülről várta a rendszer megszilárdulását, és önmagára maradva a nyílt erőszaktól sem riadt vissza.⁸⁰

⁷⁸ ERDEI, 1987. 23-24.

⁷⁹ Erdeinél a polgári demokratikus forradalom elszalasztott lehetőségként, a magyar társadalom megváltoztatásának kudarcra ítélt kísérleteként jelenik meg: „Az összeomlás, amely a háború végén bekövetkezett, pillanatnyilag teljesen felbontotta nemcsak a monarchia államszervezetét, hanem az egész történelmi nemesi társadalomrendet is. [...] Szinte ellenállás nélkül kerülhetett tehát uralomra és kísérhelte meg a modern polgári Magyarország felépítését a radikális és forradalmi polgári politika. [...] A kísérlet azonban nem sikerült. [...] az uralomra került polgári politika nem széles és kifejelett polgárságra támaszkodhatott, hanem mindössze egy polgári kisebbség volt az, amely e társadalomalakító kísérletre vállalkozott.” ERDEI, 1987. 24-25.

⁸⁰ Ahogy azt Erdei a Tanácsköztársasággal kapcsolatban megállapította: „Az egész

A polgári demokratikus forradalom és a proletárdiktatúra kudarca Erdei szerint egyben a polgári társadalom kudarca is volt, s a következő időszakban ismét a történelmi-nemzeti társadalom vette át a vezető szerepet, mivel „a háború előtti fejlődés eredményeként ebben a felbomlott állapotban a legnagyobb politikai erőt mégiscsak a feléledt történelmi-nemzeti társadalom elmei képviselték.”⁸¹

A Horthy nevével fémjelzett ellenforradalmi rendszerben tehát a történelmi-nemzeti társadalom felülkerekedett ugyan a polgári társadalmon, de az továbbra is erős maradt, sőt tovább fejlődött.⁸² Mindössze egy hatalmi eltolódás következett be, amelynek hatására „[...] az államba szervezett történelmi nemzeti társadalom [...] felülkerekedett a kapitalizmus polgári társadalmán, anélkül azonban, hogy azt akár felszámolni, akár pedig helyettesíteni képes lett volna. [...] az úri középosztály és a keresztény nemzeti kispolgárság elemei bekerültek a polgári pozíciókba, és ott a régebbi polgárság, tehát jelentékeny részben zsidóság által kialakított formákban folytatták a gazdasági tevékenységet.”⁸³

A két világháború között tehát a magyar társadalom kettőssége továbbra is megmaradt.⁸⁴ Erdei véleménye szerint a két elkülönült társadalomszervezet egymás mellett élt és fejlődött ebben az időszakban, míg az ezekből kiszorult rétegek jelentős része alávetettségben, teljes kiszolgáltatottságban leledzett a „társadalom alatt”, a felemelkedés minden reménye nélkül.⁸⁵ A két világháború közötti magyar társadalmat tehát Erdei egy olyan kettős szerkezetű társadalomnak látta, amelynek a kettős szerkezete nem ért le egészen a társadalom legalsóbb

proletárdiktatúra a világháború feltételezésére épült, és amikor ez a feltevés kilátástalannak bizonyult, már el is vesztette belső biztonságát ez az uralom, és csak terrorisztikus módszerekkel tudta magát egy ideig még fenntartani.” ERDEI, 1987. 26.

⁸¹ ERDEI, 1987. 27.

⁸² A két világháború közötti időszakban Erdei nézete szerint, mind a történelmi-nemzeti, mind a polgári társadalom tovább fejlődött és erősödött: „[...] a történelmi úri középosztály egyfelől a tisztviselő pozíciók révén, másfelől pedig a gazdasági életben elfoglalt helyeken erősödött meg, mellette csak a kapitalizmus szabad polgársága fejlődött és erősödött hasonlóképp.” ERDEI, 1987. 28.

⁸³ ERDEI, 1987. 33.

⁸⁴ Erdei álláspontját a két világháború közötti magyar társadalom kettősségéről, illetve a hazai polgárosodás sajátos folyamatáról Huszár Tibor is osztotta: „Az ellenforradalom egy tőkés társadalmat restaurált, amelyben [...] viszonylag intaktul megőrződtek a feudális társadalomszerkezet elemei. [...] Az ellenforradalmi rendszer ily módon restaurálta a dualizmus kori magyar társadalomszerkezet kettősségét, szövevényességét [...]” Huszár Tibor: *Értelmiségtörténet – értelmiségyszociológia*. In: HUSZÁR Tibor: *Történelem és szociológia*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1979. 27-28.

⁸⁵ „Ahogy az úri létforma a történelemből épült, és szemben áll az alsó társadalom világával, úgy a városi polgári életforma európai példákból épült, azonban éppen úgy lebegő felső világ a parasztság létével szemben.” ERDEI Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között*. (I.) *Valóság* 1976/4. 29.

rétegeiig. Ennek következtében a társadalomban, illetve azon kívül is voltak olyan leszakadt csoportok, melyeknek felemelkedése sem a történelmi-nemzeti, sem a polgári társadalomnak nem állt az érdekében.⁸⁶

Erdei felfogása szerint tehát a parasztság, amelyről itt szó van, 1867 után sajátos helyzetben találta magát, mivel számára nem jutott hely ebben a kettősnek tekinthető társadalomszerkezetben. Nem tartozott sem a történelmi-nemzeti, sem a modern polgári társadalomhoz, s nem volt rá lehetősége, hogy integrálódni tudjon. Leszakadásának, kirekesztettségének fő oka abban rejlett, hogy a parasztság túlnyomó többsége nem tudott elég hatékonyan bekapcsolódni a kapitalista termelésbe.

Területenként mutatkoztak ugyan különbségek a parasztság helyzetét illetően, mivel a jobbágyok életkörülményeiben jelentős eltérések voltak már 1848 előtt is. Az esetlegesen meglévő megtakarítások, rendelkezésre álló anyagi erőforrások nagyban elősegíthették a módosabb parasztok bekapcsolódását a tőkés termelésbe.⁸⁷ A parasztság legnagyobb része azonban nem volt ilyen szerencsés helyzetben, s – mint arra Erdei is felhívta a figyelmet – többségük elsősorban azért maradt meg a jobbágysorhoz hasonló helyzetben, mivel nem voltak meg az eszközei, hogy bekapcsolódhasson az általános konjunktúrába.⁸⁸

A parasztság Erdei Ferencnél tehát egy kitaszított réteggént jelent meg, amely differenciált volt ugyan, de még a leggazdagabb csoportjai sem tudtak beilleszkedni sem a nemzeti, sem a polgári társadalomba. Az általa felvázolt „kettős társadalom” tehát valójában hármasnak tekinthető, amennyiben benne a

⁸⁶ Mint azt a Balatonszárszón elmondott előadásában is kifejtette a kor társadalmáról szólva: „Ennek a két különböző elvű szervezetnek az egybeszövődése adja a magyar társadalom alapvető jellegét. [...] mindkét struktúra csak magas szerkezet, tehát nem általános munkaszervezete közösségünknek, tehát nem a legalsóbb fokig kiépült társadalomszervezet. [...] e két társadalomrendszer alatt, mint egy alsó és régi állapotában megmaradt társadalom helyezkedik el a parasztság világa, a nép társadalma.” ERDEI, 1987. 36.

⁸⁷ A paraszti sors területenként meglévő különbözőségeiről Erdei a következőket állapította meg: „A fellendülésnek és az építkezésnek ebben a korszakában a jobbágyságból felszabadult parasztság aszerint tudta felhasználni a konjunktúrát, ahogy a megelőző rendi társadalomban történelmi tőkét gyűjtött. [...] Tehát a Kisalföldnek és az északi és nyugati Dunántúlnak nyugatias parasztsága és a Nagyalföldnek szabadabban fejlődött polgárgazda parasztsága jár az élen. Ezeknek a vidékeknek a parasztgazdái a termelés fejlesztése és kiterjesztése irányában jelentékeny előrehaladást tettek.” ERDEI, 1987. 18-19.

⁸⁸ „E kisebbséggel szemben parasztságunk többsége távolról sem tartott kezében annyi tőkét és képzettséget, hogy a megnyíló lehetőségeket sikeresen kihasználhatta volna. Mint társadalom: fejletlen, megmerevült és fellendülésre képtelen szervezetek voltak, gazdasági felszereltségük pedig nagyon is fogyatékos volt. Így történt, hogy mind a hátramaradtabb fejlődésű urbéres jobbágyság, mind pedig az uradalmi szegődményesek, valamint az uradalmi cselédek megmaradtak ugyanabban az állapotban, amiben a rendi társadalom korszakának a végén voltak.” ERDEI, 1987. 20.

parasztságnak önálló, de sok szempontból alárendelt szerep jutott. Ahogy azt Erdei *A magyar paraszttársadalomban* is megfogalmazta: „Az ilyen társadalmi szerkezetnek természetéből folyó szükségszerű következménye, hogy a nemzeti társadalomban, mintegy a nemzet alatt, zárt autark világ a parasztságé. [...] Befelé a parasztság élete zárt körben, egy autarkia egységében folyik, kifelé pedig egészen különleges és végeredményben nagyon korlátozott közlekedésben él a társadalom többi részével.”⁸⁹

Ebből az imént felvázolt sajátos magyar társadalomfejlődésből következett tehát Erdei szerint annak a nagyon is élő társadalomnak minden problémája, amellyel gyermekkorra óta nap mint nap találkozott, s amelynek megértésére kora ifjúságától kezdve törekedett. A társadalom Erdeinél egy folyamatosan fejlődő, alakuló, változó organizmus volt, amelynek jelenlegi állapota mindig a múltból következett, s történeti fejlődés eredményeként állt elő.

b) A magyar társadalom „kettős” felépítése

Erdei Ferenc a magyar társadalmat így egy „többszörösen összetett” szerkezetű, kétpillérű társadalomnak látta, amely két egymás mellé helyezhető, tagolt struktúrából, illetve egy viszonylag jelentős, struktúrákon kívül eső, „társadalmon kívüli”, önálló paraszttársadalomból állt. A kettős szerkezet, a rendi társadalomszerkezet és a mellé nőtt, viszonylag új, polgárinak vagy kapitalistának nevezett társadalomszerkezet távolról sem fedte le a magyar társadalom egészét. A történelmi-nemzeti társadalom belső felépítését úgy képzelte el, mint ami a hatalmát a múltból eredeztető arisztokráciából, a rendszer működtetéséért felelős úri középosztályból, valamint a vezető rétegekhez lojális kispolgárságból állt.

Ezzel szemben a modern polgári társadalom a főként nagyiparosokból és nagykereskedőkből álló polgári arisztokráciából, a sok szempontból a hazai gazdaság motorjának tekinthető polgári középosztályból, valamint egy némileg kisebb súlyú, de ugyancsak a kapitalista termeléshez kötődő polgári kispolgárságból állt. A modern polgári társadalomhoz alulról kapcsolódott még az a valódi termelőmunkát végző, idegen eredetű ipari munkásság, amely egyre nagyobb arányban szívott magába paraszti elemeket is, s viszonylag jelentős előrehaladást tett a politikai érdekérvényesítés terén.

A kettős struktúrát egymás mellé állítva a társadalom legfelső rétegét egyrészt a történelmi arisztokrácia, másrészt a polgári társadalom oldaláról egy idegen eredetű nagytőkés csoport képezte. Erdei az 1940-es évek elején úgy látta, hogy ez

⁸⁹ ERDEI Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat. Budapest, é. n., 155. illetve: ERDEI Ferenc: *Emberül élni*. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 201.

a hagyományos arisztokrácia „[...] ma is töretlenül bírja azt az úri tekintélyt, amelyet korábban élvezett, és egészében sem olyan vállalkozó tőkésosztállyá nem alakult át, mint a nyugati arisztokráciának igen jelentékeny része, sem értelmiségi vezető réteggé nem vált, hanem most is éppen úgy, mint a megelőző korszakokban, politikai vezető réteg és földbirtokos [...]”⁹⁰

Nagy szerepet tulajdonított a történelmi arisztokráciának az egész rendi társadalomszervezet fennmaradásában is, hiszen annak ellenére, hogy ez a réteg nem rendelkezett akkora gazdasági erővel, mint a polgári társadalom nagytőkéséi, de birtokai révén mégis működtetője és fenntartója volt azoknak a feudális maradványoknak, amelyek a történelmi nemzeti társadalom szervezetét áthatották.⁹¹

A modern polgári társadalom csúcspontján álló „urizáló hajlamú” nagypolgárság ezzel szemben Erdei szerint kizárólag annak a kapitalizmusnak köszönhető hatalmát, amely szinte ellenállás nélkül tört be és fejlődött ki Magyarországon.⁹² Ez a gazdaságilag megerősödött vezető réteg azonban nem elégedett meg a megnövekedett gazdasági befolyásával, és egyre inkább a történelmi arisztokráciát megillető rangra kívánt emelkedni: „Ez a polgári arisztokrácia nem a saját polgári fejlődése útján építette ki előkelőségét, hanem csak a vagyonát szerezte meg a kapitalista fejlődésben, és ehhez a vagyonhoz vette az előkelőséget onnan, hol az készen volt.”⁹³

A polgári társadalom egyik fő bűnének Erdei éppen azt tekintette, hogy ahelyett, hogy egy fokozatos polgári forradalmat vívott volna ki, felszabadítva és a társadalomba integrálva ezáltal a társadalmon kívül rekedt parasztságot, minden erejét és befolyását arra fordította, hogy minél jobban hasonuljon a történelmi nemzeti társadalomhoz.

A két különböző típusú arisztokrácia alatt helyezkedett el Erdei Ferenc rendszerében az úri és a polgári középosztály. A történelmi nemzeti társadalom középrétegét nagyon pontosan körülhatárolta Erdei: „Egész pontosan csak az

⁹⁰ ERDEI, 1987. 37.

⁹¹ „A két háború közti korszakban a tényleges helyzet az, hogy a magyar mezőgazdasági termelés kisebbik fele a nagybirtokos gazdálkodásnak a konzervatív történelmi formái között folyt, s ez a termelőhelyzet a legelsőrendű támasza volt ekkor is az egész konzervatív társadalomszerkezetnek.” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 26.

⁹² Erdei a magyarországi kapitalista fejlődést egyrészt azért tartotta egészségtelennek, mert annak semmilyen társadalmi korlátja, fékje nem volt, másrészt pedig kifogásolta, hogy alig gyakorolt hatást a hazai gazdaság egyik legfontosabb szegmensére, a mezőgazdaságra: „[...] egy fölkészületlen társadalomban a haszonra törés gátlás nélkül vezethette a vállalkozást, mert vele szemben nem volt tárgyi ellenállása a társadalomnak. [...] A magyar kapitalista vállalkozás társadalmi természetére élénken rávilágít az a körülmény, hogy alig terjedt ki a mezőgazdasági termelésre.” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 40-41.

⁹³ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 49.

állam, az egyház és az uradalom értelmiségi alkalmazottai számítanak a középosztályba, szóval a történelmi értelmiség, illetve tisztviselőréteg.”⁹⁴ Ezt a réteget tartotta Erdei a történelmi nemzeti társadalom legfőbb letéteményesének, amely nem annyira értelmiségi szerepénél, mint inkább hivatali állásánál fogva töltött be fontos szerepet a konzervatív társadalmi struktúra fenntartásában.⁹⁵ Ez az úri középosztály élesen elkülönült mind a társadalom alsóbb rétegeitől, mind pedig a polgári középosztály képviselőitől. Erdei jellemzése szerint ez a történelmi nemzeti középosztály egyik fő tulajdonsága, hogy „[...] a parasztságot magával szemben idegennek, a maga számára nehezen érthetően tartja magyarnak, viszont a polgárságot szinte egészeiben zsidóságnak érzi.”⁹⁶

A polgári középosztályba ezzel szemben belekerültek a középvállalkozók, a jobb módú, alkalmazottakat foglalkoztató iparosok és kereskedők, a vállalati tisztviselők, illetőleg az ún. „szabad pályák” értelmisége. Erdei tehát felismerte, hogy az állam- és egyházszerkezet mellett a kapitalista gazdaság is jelentős értelmiségi munkaerőt foglalkoztatott, kialakítva ezzel a hagyományos „úri” értelmiség mellett egy attól jelentősen különböző polgári értelmiséget: „A magyar társadalomalakulásban az állam és az egyház mellett a kapitalista vállalkozás nevelte és szervezte meg az értelmiségi munkát. Egyfelől a hivatal, másfelől a vállalati állás alakította ki az értelmiségi tevékenység társadalmi formáit [...]”.⁹⁷ Az aggodalomra leginkább okot adónak azonban azt tekintette, hogy sem az úri középosztály értelmisége, sem pedig az új, polgári értelmiség nem volt azonos a nép értelmiségével, s így mindvégig érzéketlen maradt a parasztság problémáival szemben.⁹⁸

⁹⁴ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 46.

⁹⁵ „A történelmi-nemzeti társadalom igazi képviselője azonban a középosztály. [...] az értelmiségi hivatásokat és a hivatalnoki szerepeket foglalja magában. [...] nem az értelmiségi hivatások szakszerűsége adja meg lényegét, hanem az úri társadalomvezetés hagyománya.” – hangzottak Erdei szavai 1943-ban Balatonszárszón. ERDEI, 1987. 37.

⁹⁶ ERDEI, 1987. 38.

⁹⁷ ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 46.

⁹⁸ Németh László értelmiség felfogása jelentősen különbözött Erdei Ferencétől, hiszen élesen elhatárolta az általa értelmiséginek nevezett réteget a középosztálytól, sőt bizonyos értelemben szembe is helyezte vele: „A középosztályi embernek hivatala és fikszuma van, az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztálybelinek az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiséginek: lelkiismeretfurdalás és felelősség.” Németh László: Az értelmiség önérzete. In: *Kisebbségben* III-IV. Köt. Püski Kiadó, Budapest, 1942. 245. Németh László tehát az értelmiséget nem tartotta a középosztály részének, sőt sokkal közelebb érezte hozzá az alsóbb rétegeket. Az értelmiséggel szemben meglévő sztereotípiák eloszlására 1943-as balatonszárszói előadásában is kísérletet tett: „Ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás. [...] a legrosszabbul fizetett munkásréteg – a kisfixesek mellett – ma éppen az értelmiség.” *Szárszó* 1943. 224. Huszár Tibor mutatott rá egyik tanulmányában arra, hogy Németh László azzal, hogy a középosztályon kívül eső, a társadalom kiszolgáltatottabb rétegei iránt felelősséget érző értelmiség ideáját vázolta fel, egy olyan sajátos értelmiség-felfogást képviselt, amely

A középosztály alatt helyezkedett el a társadalmi szerkezetben az a kispolgárság, amely ugyanúgy kettéosztott volt, mint az arisztokrácia, vagy a középrétegek. Jellemző tulajdonsága ennek a rétegnek az egzisztenciális kiszolgáltatottság, illetve érzékenység. A nemzeti kispolgársághoz tartozó hivatali altisztek, postások, vasúti kalauzok, rendőrök stb. létüket köszönhették a fennálló hatalomnak, éppen ezért kötődtek erőteljesen a történelmi nemzeti társadalomhoz, s alkották annak alsó bázisát.⁹⁹ A polgári társadalom kispolgári rétegei azonban még náluk is kiszolgáltatottabbak voltak, hiszen nem állt mögöttük kifejlett államszervezet, s létük a mindenkori gazdasági realitásoktól függött.¹⁰⁰

A polgári társadalomszervezetben a kispolgárság alatt helyezkedett el az a munkásság, amely kezdetben idegen eredetű volt, de egyre inkább magába fogadta a paraszti létből kitörni akaró fiatalok tömegeit is. Az így megduzzadt ipari munkásság szervezetenként ugyan továbbra is a polgári társadalomhoz kötődött, de egyre nyilvánvalóbbá váló politikai törekvéseiben jóval túlmutatott azon.¹⁰¹ Erdei megállapítása szerint egy „*bérharcos szektából általános társadalmi tényezővé lépett elő.*”¹⁰²

A kettős struktúra alatt, a társadalmon kívülre szorult tehát az a parasztság, amely tulajdonképpen ugyanúgy kiszolgáltatottja volt a fennálló társadalmi rendnek, mint a munkásság.¹⁰³ Ezen a ponton kapcsolódott össze Erdei

jelentősen különbözött mindenki másétól: „*Németh László értelmiség felfogását sokan Ortegáéval azonosítják. Az érintkezési pontok ellenére azonban eredeti felfogással van dolgunk. Ortegánál a minőség fogalom arisztokratikus hangszereltségű: az értelmiségi elit kiváltságát félti a „Tömegek” lázadásától, Németh László viszont a „tömeget” akarja intellektualizálni.*” Huszár Tibor: Az értelmiség-szociológia és -szociográfia hazai történetéhez. In: *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900-1945*. Budapest, 1981. 45.

⁹⁹ Erdei a nemzeti kispolgárságot egyfajta lojális nemzeti alsóosztályként írta le: „*A többségünk paraszteredetű vagy vidéki-falusi kisiparosféle származék, tehát mindenképpen az alsó népi társadalom leszármazottja. [...] Tehát nem úri réteg ez [...] mégis belső összefüggésben áll az úri középosztállyal: nemzeti alsóosztály. [...] Létét a konzervatív nemzeti társadalom biztosítja [...] a konzervatív nemzeti eszme híve [...]*” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 52-53.

¹⁰⁰ Erdei szerint ez a kispolgárság egy meglehetősen kiszolgáltatott és laza szerkezetű csoport, amely nehezen tud alkalmazkodni az őt érő gazdasági-társadalmi változásokhoz: „*Nem önálló építmény, nem magában kifejtett szerkezetiség, hanem különböző erőhatások lecsapódása és az átmenetek keresztesződése. [...] Az a réteg ez, amely a legérzékenyebben reagál minden változásra, mert a legkevesebb ellenállást és képzettséget képviseli az élet alakulásával szemben.*” ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (II.) *Valóság* 1976/5. 55.

¹⁰¹ A munkásság Erdei felfogása szerint így csak formailag volt a polgári társadalom része: „*Tehát a polgári társadalom alján tényleg kispolgári vagy proletári állapotban élt, politikai törekvéseiben azonban egy másik, a polgári társadalmon túli világot képviseli.*” ERDEI, 1987. 40.

¹⁰² ERDEI Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. (I.) *Valóság* 1976/4. 58.

¹⁰³ Erdeinél már *A magyar paraszttársadalomban* ugyanolyan dolgozó osztályként jelent meg a parasztság, akár a munkásság: „*A proletariátus a kapitalista-polgári struktúra-elv szerint dolgozó*

társadalomképe a baloldali, marxista felfogásokkal, és itt jelent meg Erdeinél a munkásság és a parasztság érdekazonosságának gondolata.

Mint láttuk, Erdei álláspontja szerint a magyar társadalomfejlődés legfőbb problémája az volt, hogy a parasztság jelentős része kimaradt a polgárosodás folyamatából, s önálló paraszttársadalmat alkotott. Erdei a parasztság szempontjából éppen ezért a felemelkedés legfontosabb elemének azt tartotta, hogy a paraszttársadalom integrációja a polgári társadalomba minél előbb végbemenjen. Itt került szembe a polgári fejlődést elutasító marxista ideológiával, majd a munkásmozgalom erősödését látva, s számolva a politikai realitásokkal, korábbi fenntartásait félre téve jutott el ahhoz a gondolathoz, hogy a parasztság felemelkedéséhez a munkássággal történő szövetkezésre, s a korábban általa is megkérdőjelezett baloldali politikához való csatlakozásra van szükség. Az 1943-as szárszói konferencián előadást tartó Erdei már ennek a szellemében, a fennálló társadalom átalakításának a vágyától fűtve vezette elő gondolatait.

A parasztság helyzete volt az, ami Erdeit a magyar társadalom alapos vizsgálatára sarkallta, s nem véletlen, hogy a parasztság sorsának a megoldását is csak az egész magyar társadalom megváltoztatásával látta elérhetőnek.¹⁰⁴ A mélyreható társadalmi változásokat azonban nem a történelmi nemzeti társadalomtól, de nem is a modern polgári társadalomtól várta, mivel rendszerében mindkettő a kettős szerkezet fenntartásában és ezzel egyidejűleg a parasztság alávetettségében érdekelt. Idealizmusára jellemző, hogy a nagy változásokat egy olyan vezető rétegtől remélte, amely elkötelezett a parasztság ügye iránt, s amelyet kizárólag saját képességei emelnek ki a többi ember közül.¹⁰⁵

Földreformot akart, amely végre lehetőséget teremt arra, hogy a parasztság a saját lábára álljon, s elfoglalja méltó helyét a magyar társadalomban. Erdeinél a parasztság földhöz juttatása eredendően a kisbirtokossá válást, az önálló termelés

osztálya a társadalomnak, a parasztság pedig gyökerében eltérő struktúra-elvnek, a rendi szerkezetnek megfelelően dolgozó osztálya ugyanannak a társadalomnak.” ERDEI Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat, Budapest, 1941. 17.

¹⁰⁴ Egyik alig ismert 1940-es írásában fejtette ki azt a gondolatot, hogy mélyreható, az egész magyar társadalmat érintő változásokra van szükség, s majd ez hozza meg a parasztság számára is a felemelkedés lehetőségét: „[...] nálunk nem a parasztság külön sorsa a probléma, és nem a parasztság külön intézményei a megoldások, hanem az egész magyar társadalom fölzsabadulása és olyan intézményei a megoldások, melyek tulajdonképpen a parasztság számára is megoldást hoznak.” ERDEI Ferenc: Jegyzetek a népfőiskolai mozgalomról. *Kelet Népe* 1940. 11.

¹⁰⁵ „Meggyőződésem, hogy sem az a társadalmi rend, amelyet a magyar úri rend szolgál és képvisel, sem az, amelyet korcs és idegen polgárságunk tart fenn, nem alkalmas arra, hogy a magyar társadalom minden tagjának emberséges életet és szabad emberi méltóságot biztosítson, s ezzel életképessé és kultúrateremtővé tegye a magyar népet. És nem a «középosztályban», hanem az olyan vezető rétegben hiszek, amely a magyar népnek igaz értékei szerint kiválasztott elitje [...]” – írta. Erdei Ferenc: Vallomás egy útról melyet sohase tettem meg. In: ERDEI, 1987. 55.

lehetőségeinek a megteremtését jelentette. 1945 márciusában, a földosztás előestéjén még egyértelműen a nagybirtokok helyén felépülő kisbirtokos paraszti gazdaságokban látta a hazai mezőgazdaság jövőjét: *„Beszélni sem lehet másról, minthogy a földreform a családi munkára alapított kisbirtok rendszerét építse ki. Semmi más módon nem indulhat meg a termelés a nagybirtok romjain, és semmi más módon nem lehet önálló egzisztencia a földtelen szegényparasztságból, mint ezen az úton.”*¹⁰⁶

Erdei az 1945 utáni politikai élet fontos szereplőjévé vált és lehetőséget kapott elképzelései megvalósítására. A földosztás idején belügyminiszterként dolgozott, és így részt vehetett – ha nem is közvetlenül – az igazságtalan birtokviszonyok megszüntetésében, a parasztság felemelésében és a magyar társadalom átalakításában.¹⁰⁷ 1949-ben viszont elvállalta a földművelésügyi tárca vezetését és 1953 nyaráig asszisztált (esetleg asszisztálnia kellett) a paraszti tulajdon sárba tiprásához, a mezőgazdaság szovjet típusú átalakításához, az erőszakos kollektivizáláshoz, a kolhozok és a szovhozok létesítéséhez, a tagosításokhoz.¹⁰⁸ Jól érzékelhető, hogy az aktuális politikai helyzettel számolva Erdei ismét engedett és végül már ő maga is (kényszerből vagy megalkuvásból) a kisparaszti gazdaságok „társulását”, szocialista termelőszövetkezetekbe szorítását sürgette.¹⁰⁹

¹⁰⁶ ERDEI Ferenc: A földreform küszöbén. *Debreceni Szabad Szó* 1945. március 12. In: *ERDEI Ferenc összegyűjtött művei. Politikai írások I.* Szerk. KULCSÁR Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 276.

¹⁰⁷ A földművelésügyi miniszter Nagy Imre, az államtitkár pedig Donáth Ferenc volt.

¹⁰⁸ Öccse vallomása szerint testvére *„Egyik-másik sérelem ügyében tudott valamit segíteni, a többségében semmit sem azon kívül, hogy meghallgatta a sirást és az átkot.”* Erdei Sándor: Erdei Ferenc élete. In: ERDEI Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei.* Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 648.

¹⁰⁹ 1956 után, a kollektivizálás utolsó, harmadik hullámát megelőzően is a nagyüzemi gazdaságokba tömörülő gazdák, tehát a termelőszövetkezetek létrehozása mellett érvelt, bár a kényszerítéssel akkor sem értett egyet: *„A mezőgazdaság szocialista átalakulásának az útja tehát nem a kapitalizmusban létrehozott nagyüzemek kisajátítása, hanem a dolgozó parasztság birtokában levő egyéni-családi kisüzemek egyesülése, társulása nagyüzemi gazdaságokban. Ennek az átalakulásnak a szervezeti formája a szövetkezet.”* – írta. Erdei Ferenc: Szövetkezet vagy egyéni gazdaság? In: *Erdei Ferenc válogatott írásai és beszédei.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 41. (A cikk eredeti megjelenési helye: *Nagy kalendárium 1958.* Kossuth Könyvkiadó, 1957. 61-64.) Erdei már 1937-ben gondolkodott a szövetkezeti típusú gazdálkodás lehetőségein, és már akkor is a szövetkezés szocialista típusát tekintette a legelőremutatóbbnak: *„A szocialista szövetkezeti mozgalom az, amely először igyekszik érvényesíteni az egyenrangú szövetkezés elvét egy gazdaságon belül: nevezetesen a munka és a tőke viszonyában. Míg a kapitalista és fasiszta szövetkezetek az egyes gazdaságok közötti viszonyt igyekeznek rendezni szövetkezeti szervezeteikkel – a gazdaságok belső rendjét, tehát a tőke és a munka viszonyát hagyván továbbra is a kapitalizmus törvényeinek az uralma alatt – addig a szocialista szövetkezetek elsőrendű gondja éppen ez utóbbi viszonynak az egyenrangú társulás elve szerint való rendezése.”* ERDEI Ferenc: Szövetkezetek. *Válasz* IV. évf. 1937/11. (november) 676. Később viszont, ugyanebben az írásában fejtette ki, hogy egy ilyen típusú szövetkezés előfeltétele egy azt támogató „általános szükségérzet” kell, hogy legyen: *„A szövetkezés elve föltétlenül alkalmas arra, hogy az egész gazdasági életet átfogja, azonban, hogy ezt valóban megcselekedje, ahoz*

Erdeinél tehát valamikor 1945 és 1949 között olyan váratlan fordulat következett be, ami teljesen új szakaszt nyitott pályáján, és ami az 1945 előtti társadalomtudós, a parasztság sorsáért aggódó népi író álláspontjával nehezen összeegyeztethető.¹¹⁰

A két világháború között Erdei még csak egy olyan népi író volt, aki a parasztságért küzdött, s bár nyitott volt a baloldali politika irányába, – mint láttuk – nem tudott egyértelműen azonosulni vele. Később felismerte ugyan, hogy céljai eléréséhez, a társadalom átalakításához határozott baloldali nyitásra, saját nézeteinek átértékelésére van szükség. De még ekkor is, a célul kitűzött szocializmus jelszava alatt is, Erdei elsősorban a parasztság felemelését értette. 1949-től azonban – betöltött pozíciójánál fogva – igyekezett igazodni a fennálló rendszerhez, s az új hatalmi formáció érdekeit előtérbe helyezve saját, korábbi elképzeléseit is hajlandónak mutatkozott újraértelmezni.¹¹¹ Felhagyott a parasztság polgárosodásának szorgalmazásával, a paraszttársadalom tagjainak önálló kisbirtokos egzisztenciává fejlesztésének programjával, és a következő évtizedek meghatározó szocialista gondolkodójává vált.¹¹²

Mindez azonban semmit sem von le annak a munkának az értékéből, amelyet a két világháború közötti magyar társadalom megismerése és megismertetése terén végzett. A „kettős társadalom” koncepciójával, pedig egy olyan társadalomképet alkotott, amelyet sokáig érdemben nem is vitatott a hazai társadalomtörténet.¹¹³

ugyanolyan általános szükségérzet kell, mint amilyen békevágy kellett a jog első kezdeteihez s ugyanannyi harc és kísérletezés, mint a jogrendszerek megalapításához. ERDEI Ferenc: Szövetkezetek. Válasz IV. évf. 1937/11. (november) 684.

¹¹⁰ Péter László véleménye szerint Erdei pályája a Rákosi-korszak legvizsontagságosabb éveiben érthetetlenül eltorzult: „*Tragikussá az vált, hogy országos politikusként – belügy-, földművelésügyi-; igazságügyi-miniszterként, miniszterelnök-helyettesként – szinte mindennek az ellenkezőjét támogatta, amire korábban készült. A kolhoz típusú kollektívizálást, a tanyák fölszámolását, a padlássöpréseket, a rendőrruralmat, a bírói önkényt, törvényteleniséget, embertelenséget.*” PÉTER László: Erdei Ferenc szülőházánál. In: ROMÁNY Pál – VARGA Gyula – PÉTER László: *Erdei Ferenc világa*. Kiadja az Erdei Ferenc Társaság. Makó, 2008. 27.

¹¹¹ 1944 decemberétől 1945 novemberéig az ideiglenes nemzeti kormány belügyminisztere volt, majd az 1948-as fordulat után volt államminiszter (1948-49), kétszer földművelésügyi miniszter (1949-1953); (1954-1955), igazságügyi miniszter (1953-54), valamint a Minisztertanács elnökhelyettese (1955-56). Az 1949. február 1-jén alakult Magyar Függetlenségi Népfront alelnöke, 1964-től a Hazafias Népfront főtitkára, 1965 és 1971 között az Elnöki Tanács tagja.

¹¹² A Nagy Imre-kormányban vállalt szerepe, a kulákklisták eltörlése, majd 1956-os helytállása ismét a régi Erdeit idézte. (1956-ban Nagy Imre megbízásából a szovjet csapatok kivonásáról tárgyaló katonai delegáció civil vezetője volt. November 3-án őt is letartóztatták és csak december 4-én szabadult.) 1957 után az Agrárgazdasági Kutató Intézet vezetőjeként viszont elsősorban gazdaságszervezési kérdésekkel foglalkozott, és az új viszonyok között a háztáji gazdaságok támogatásában, valamint a termelőszövetkezeti tagok anyagi érdekeltiségének és önrendelkezésének a fokozásában találta meg azokat a formákat, amelyek segítségével a parasztság boldogulása előmozdítható.

¹¹³ A közelmúltban a „kettős társadalom” koncepcióját számos kritika érte, különösen Gyáni Gábor

Sándor Király

**The Position and Function of the “Dual Society” Conception in
Ferenc Erdei’s Life-Work. The Roots of an Influential Theory of Society**

As it is known Ferenc Erdei was one of the most famous writers of the peasantry in Hungary between the two World Wars. But he was the only one who was able to take the whole Hungarian society under a close examination. His studies and results led to the recognition of the “dual society”. At first, Erdei examined the peasants’ lives who lived in his surroundings in Makó. Later his attention extended to the Hungarian peasantry, and the whole society.

According to his opinion, which was based on the peasants’ circumstances and living conditions, the peasantry was beyond the pale of Hungarian society. Neither the historico-national nor the modern civil society included the peasantry, which constituted an independent society in a dual structure. Erdei’s original view of society, his unusual approach and his fundamental observations took a great effect on Hungarian scholarly thought and his “dual society” conception became accepted in social history.

igyekezett cáfolni Erdei állításait. A duális társadalmi modellel szemben felhozott érvek, és az Erdeivel szemben elfoglalt tudományos pozíció ismertetése azonban meghaladja jelen tanulmány kereteit. A „kettős társadalom” hatásának bemutatása, és a koncepcióból fakadó elméleti kérdések ismertetése csak egy későbbi munkában lehetséges.